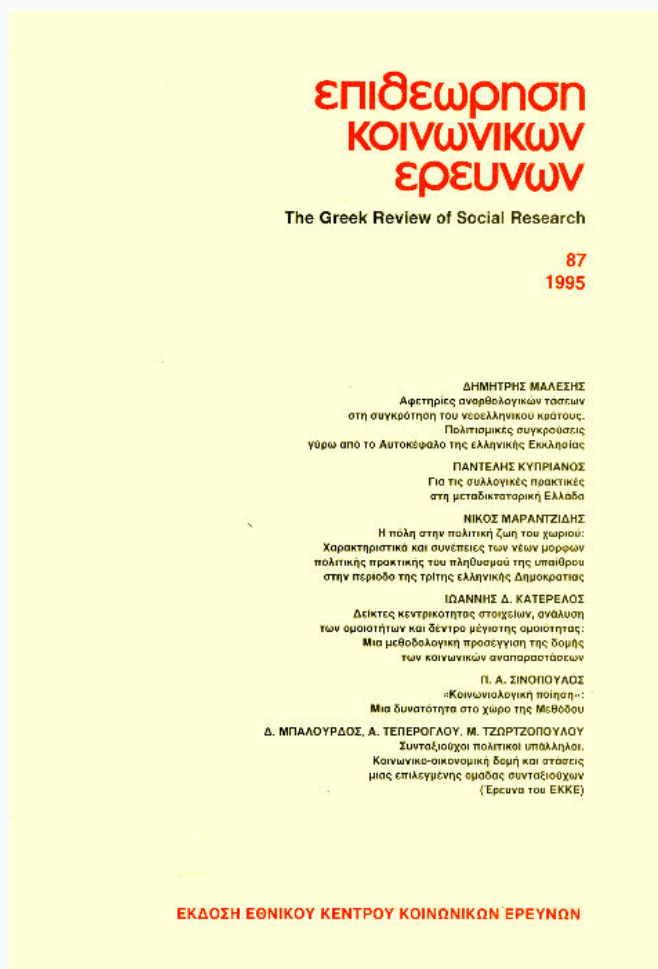

The Greek Review of Social Research

Vol 87 (1995)

87

Για τις συλλογικές πρακτικές στη
μεταδικτατορική Ελλάδα

Παντελής Κυπριανός

doi: [10.12681/grsr.672](https://doi.org/10.12681/grsr.672)

Copyright © 1995, Παντελής Κυπριανός

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κυπριανός Π. (1995). Για τις συλλογικές πρακτικές στη μεταδικτατορική Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 87, 28–60. <https://doi.org/10.12681/grsr.672>

*Παντελής Κυπριανός**

ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση και ερμηνευτική ανασυγκρότηση των δομικών σταθερών που χαρακτηρίζουν τις συλλογικές πρακτικές από την καθεστωτική αλλαγή του 1974 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Το χρονολογικό ανάπτυγμα των αναφορών ανάγεται, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, από τη συγκρότηση και εξέλιξη των συλλογικών πρακτικών. Το σώμα των τεκμηρίων που υποστηρίζει την πραγματολογική τεκμηρίωση των προτάσεών μας σύγκειται από αναφορές στον φοιτητικό, εργατικό και αγροτικό χώρο. Η επιλογή αυτή αιτιολογείται από το αριθμητικό και πολιτικό βάρος των συλλογικών τους οργανώσεων, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι, στην περίοδο αυτή, οι οργανώσεις των εργατών, αγροτών και φοιτητών αναπτύσσουν διαφορετικού τύπου και διαφοροποιούμενες στο χρόνο σχέσεις με την πολιτική εξουσία.

Η προσέγγιση αυτή εγείρει ενδεχομένως κάποια μεθοδολογικά ζητήματα. Τα παραδείγματά μας δεν εξαντλούν όλα τα κοινωνικά πεδία, όπου ενεργούνται συλλογικές πρακτικές και συγκροτούνται οργανώσεις που συναλλάσσονται με την εξουσία και τους φορείς της. Ακόμα, η σύνθεση των τεκμηρίων και η φύση των οργανώσεων που χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα υπόκεινται σε δύο σημαντικούς περιορισμούς, σχετικά με τη διερεύνηση των συλλογικών πρακτικών: α) σε αντίθεση με τον αγροτικό και εργατο-υπαλληλικό πληθυσμό, ο φοιτητικός ανανεώνεται με σχετικά γρήγορους ρυθμούς· β) οι εργαζόμενοι και οι φοιτητές είναι πολύ λιγότερο διασπαρμένοι στο χώρο, συγκριτικά με τους αγρότες. Και, τέλος, δεν υπεισέρχονται στις αναλύσεις, ιδιομορφίες της συνάφειας και της ιστορικής διαδρομής των επιμέρους οργανώσεων.

* Επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Η μικροκοινωνιολογική προσέγγιση, η οποία ενδεχομένως θα αντιμετώπιζε τα παραπάνω μεθοδολογικά ζητήματα, δεν αποδεικνύεται εξίσου επιχειρησιακή, ενόσω επιχειρείται μια συνολικότερη θεώρηση. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρήσει κανείς ότι δεν είναι δόκιμη η συναγωγή επαγωγικά γενικών υποθέσεων και συμπερασμάτων βασιζόμενος αποκλειστικά σε περιπτωσιακές μελέτες. Και τούτο διότι, ανάλογα με την περίπτωση, παρακάμπτονται ή προσομοιούνται οι συνάψεις που συνιστούν *a priori* συστατικό μέρος του αντικειμένου. Βέβαια, οι δύο προσεγγίσεις δεν είναι ασύμβατες αλλά συμπληρωματικές: αυτή που υιοθετούμε εδώ ενδείκνυται περισσότερο για την ανάδειξη των κανονικότητων, ενώ η μικροκοινωνιολογική για την ανάδειξη των ιδιομορφιών¹.

Η σύνθεση του πραγματολογικού υλικού και η συγκρότηση των τεκμηρίων επιχειρήθηκαν με βάση έντυπα και εκδόσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων, καθώς επίσης και τον αθηναϊκό ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Η προσφυγή στο πρωτογενές υλικό θεωρήθηκε πρωταρχική συνθήκη για τη μελέτη των συλλογικών πρακτικών, ενώ ταυτόχρονα έγινε προσπάθεια να αποφευχθεί ο «φετιχισμός των πραγματολογικών δεδομένων»². Προκειμένου να αποφευχθούν γενικεύσεις που δεν ανταποκρίνονται σε πραγματικότητες, προτιμήθηκε, παράλληλα με τη διατύπωση προτάσεων σχετικά με τις συλλογικές πρακτικές, η έκθεση πραγματολογικών δεδομένων.

1. ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Μετά την καθεστωτική αλλαγή του 1974, ο φοιτητικός συνδικαλισμός χαρακτηρίζεται από τέσσερα διακριτικά στοιχεία: τη σχετικά διευρυμένη συμμετοχή, τον αριστερό πολιτικά προσανατολισμό, την απεμπλοκή του από τον κυβερνητικό έλεγχο και τη μη θεσμοποίησή του. Αδύναμο το φοιτητικό κίνημα να συγκροτήσει ένα θεσμικό πλαίσιο, που θα του επέτρεπε τη θεσμική του αναγνώριση και κατοχύρωση, επιδίδεται στη συστηματική καταγγελία των κυβερνήσεων. Όσο όμως περιορισμένη αποδεικνύεται η μεταρρυθμιστική του ικανότητα, άλλο τόσο σημαντική είναι η δυνατότητα κινητοποίησής του.

1. Βλ. σχετικά τις προτάσεις του J.-C. Champoredon, «Production symbolique et formes sociales: De la sociologie de l'art et de la littérature à la sociologie de la culture», *Revue Française de Sociologie*, XXVII-2, Απρ.-Ιουν. 1986, σ. 528.

2. Ο όρος είναι από τον T.W. Adorno, *Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie*, Suhrkamp, 1973 (επανεκδόση), σ. 151.

Μετά από μια σχετικά μικρή μείωση το 1976, η συμμετοχή στις φοιτητικές εκλογές ανεβαίνει σταθερά μέχρι το 1979 για να υποχωρήσει τα δύο επόμενα χρόνια, παρά τη μικρή αύξηση του αριθμού των φοιτητών³. Η τάση αυτή αναστρέφεται το 1983 και κορυφώνεται τα επόμενα τρία χρόνια. Αντίθετα, από το 1986 και μετά, η συμμετοχή μειώνεται σταθερά παρά την αύξηση του αριθμού των φοιτητών (Πίνακας 1). Οι διακυμάνσεις στη φοιτητική συμμετοχή συνοδεύονται από ανακατατάξεις στους συσχετισμούς δύναμης. Από το 1974 και μέχρι το 1982, οι φοιτητές πρόσκεινται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στα αριστερά κόμματα· η σημαντικότερη αλλαγή στο διάστημα αυτό έγκειται στην αποδυνάμωση των ομάδων της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς σε όφελος των παρατάξεων που πρόσκεινται στο ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Η θεσμοποίηση της ΕΦΕΕ, με το Ν. 1268/1982 σχετικά με την κατοχύρωση σημαντικών αρμοδιοτήτων στα συνδικαλιστικά όργανα των φοιτητών, ωφελεί λίγο την κυβερνητική παράταξη, χωρίς ωστόσο να αποτρέψει τη θεαματική ανατροπή των συσχετισμών υπέρ των δυνάμεων της ΔΑΠ (Πίνακας 2).

Διαφορετική είναι η κατάσταση στο συνδικαλιστικό κίνημα, καθώς οι εργατο-υπαλληλικές οργανώσεις δεν διαφεύγουν του κυβερνητικού ελέγχου. Οι κυβερνήσεις που ακολουθούν το 8ο συνέδριο της ΓΣΕΕ (1946) επιδιώκουν να χειραγωγήσουν το συνδικαλιστικό κίνημα και να ελέγξουν τις οργανώσεις του. Η χειραγωγήση αυτή κορυφώνεται κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος το οποίο επιβάλλει ολοκληρωτικό έλεγχο. Με την καθεστωτική αλλαγή του 1974, διορίζονται νέες διοικήσεις στη ΓΣΕΕ, τις Ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα, αλλά παραμένουν οι υπάρχουσες στις πρωτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Στη συγκυρία αυτή, η συμμετοχή στα εργατικά συνδικάτα αυξάνεται χωρίς ωστόσο να προσλάβει διαστάσεις αντίστοιχες με αυτές του φοιτητικού κινήματος (Πίνακας 3). Εκτός από τη δομή της απασχόλησης, η οποία δεν προσφέρεται ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του συνδικαλισμού στον ιδιωτικό τομέα⁴, η εξέλιξη αυτή δεν είναι άμοιρη των κυβερνητικών πρακτικών οι οποίες διαιωνίζουν την εξάρτηση των συνδικάτων από την πολιτική εξουσία⁵.

3. Η μείωση πιθανά να ήταν σημαντικότερη αν δεν μεσολαβούσε η ψήφιση του Ν. 815/1978, ο οποίος πυροδότησε σημαντικές αντιδράσεις εκ μέρους των φοιτητών.

4. Χαρακτηρίζεται από τη συντριπτική πλειοψηφία οικογενειακών επιχειρήσεων μικρού μεγέθους, γεγονός που δεν ευνοεί την ανάπτυξη του συνδικαλισμού.

5. Η νομοθεσία προέβλεπε την υποχρεωτική συνδρομή όλων των εργαζομένων μέσω της παρακράτησης μέρους του μισθού τους προς όφελος του Οργανισμού της Εργατικής

Ο έλεγχος των συνδικάτων επιτρέπει τη συντήρηση των λεγόμενων σωματείων-σφραγίδων και τον αποκλεισμό άλλων αντιπροσωπευτικότερων. Αυτό αντικατοπτρίζεται και στους συσχετισμούς δύναμης στη διοίκηση της ΓΣΕΕ μέχρι το 1981 και εκφράζεται με τη σχετικά περιορισμένη αντιπροσώπευση της αντιπολίτευσης, κύρια της ΠΑΣΚΕ και της ΕΣΑΚ (Πίνακας 4).

Πριν τις εκλογές του 1981, η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΣΕΕ προβαίνει σε ανοίγματα προς την αντιπολίτευση⁶, προκειμένου να αποφύγει αμφισβήτηση της νομιμότητάς της. Όμως, αμέσως μετά τις εκλογές, συνδικαλιστές προσβάλλουν δικαστικά τη νομιμότητα της διοίκησης της ΓΣΕΕ⁷. Η δικαίωσή τους ενεργοποιεί μια διπλή διαδικασία: οι συνδικαλιστές της ΝΔ απέχουν από τα συνέδρια της ΓΣΕΕ, επιτρέποντας έτσι στην ΠΑΣΚΕ να αποκτήσει την απόλυτη πλειοψηφία. Το γεγονός αυτό εκβάλλει στη διάρρηξη των σχέσεων της ΠΑΣΚΕ με την ΕΣΑΚ και το ΑΕΜ που διαρκεί μέχρι το 1989.

Μέχρι το 1985, οι συγκρούσεις αυτές δεν έχουν σημαντικές επιπτώσεις ούτε στον αριθμό των συνδικαλισμένων, ούτε στην κυριαρχία της ΠΑΣΚΕ, η οποία εισπράττει τα κέρδη από τις εκλογικές νίκες του ΠΑΣΟΚ και τη θεσμοθέτηση ευνοϊκών νομοθετικών μέτρων για τα συνδικά-

Εστίας. Σύμφωνα με το νόμο 678/1977, το 61% των κρατήσεων –8% του οποίου είναι στη διάθεση του υπουργού Εργασίας – διατίθεται για την κατάρτιση των συνδικαλιστών και τις οργανωτικές ανάγκες των συνδικάτων. Το ποσό αυτό αντιπροσωπεύει περισσότερο από 90% των ετήσιων εσόδων της ΓΣΕΕ, ενώ οι συνδρομές υπολείπονται του 1%. Σε σύνολο εσόδων 454.942.604 δρχ. από την 1/11/1983 μέχρι τις 28/2/1986, οι κρατικές επιχορηγήσεις μέσω της Εργατικής Εστίας ανέρχονται σε 421.396.652 δρχ., δηλαδή σε 96,2% του συνόλου, οι συνδρομές των μελών σε 506.126 δρχ., δηλαδή σε 0,1% και τα δικαιώματα εγγραφής Ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων σε 40.000 δρχ., δηλαδή σε 0,01% του συνόλου. Βλ. σχετικά, *Πρακτικά του 23ου συνεδρίου της ΓΣΕΕ*, Αθήνα 1987, σ. 155. Αυτό και μόνο δείχνει τις δυνατότητες άσκησης πίεσης της πολιτικής εξουσίας στα συνδικάτα, δυνατότητα η οποία μάλλον δεν έμεινε αναξιοποίητη. Εξαιρούνται από τον κανόνα τα συνδικάτα των οργανισμών κοινής ωφέλειας και τραπεζών, στα οποία οι συνδρομές παρακρατούνται κατά τη μισθοδοσία και αποδίδονται στο σωματείο. Σύμφωνα με το περιοδικό *ΕΝΑ*, τ. 41, 11 Οκτ. 1984, σ. 12, «επί ΝΔ σε μεγάλη απεργία των τραπεζικών, η τότε κυβέρνηση έδωσε (παράνομα) εντολή στις τράπεζες να σταματήσουν να παρακρατούν τις συνδικαλιστικές συνδρομές, για να εξασθενίσουν τα σωματεία και να υποχρεωθούν να υποκύψουν και να διακόψουν την απεργία τους».

6. Καταστατικές αλλαγές το 1980, αναγνώριση –το 1981– 14 μέχρι τότε αποκλεισμένων Ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων, αύξηση των εδρών της Διοίκησης από 35 σε 45.

7. Η δικαστική απόφαση (2747/81) επικαλείται τρία επιχειρήματα: 1) Μη έγκαιρη εγγραφή σωματείων και κατά τον τρόπο αυτό «έντεχνη κατασκευή πλειοψηφίας η οποία άλλως δεν θα επετυγχάνετο», 2) πήραν μέρος και ψήφισαν εκπρόσωποι που δεν είχαν τέτοιο δικαίωμα, 3) από την παρουσία τρίτων προσώπων (μη συνέδρων) «τεκμαίρεται αμαχητός ο επηρεασμός των ψηφοφόρων», *Το Βήμα* της 9/12/1981.

τα. Οι παράγοντες αυτοί δεν αποτρέπουν ωστόσο μετά το 1984 μια κάποια μείωση της επιρροής της ΠΑΣΚΕ, ούτε την εκδήλωση ενός σημαντικού απεργιακού κύματος, γεγονός που ωθεί την κυβέρνηση στην υιοθέτηση κάποιων μέτρων που η αντιπολίτευση θα χαρακτηρίσει αντεργατικά. Για να ελέγξει τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της ΠΑΣΚΕ, η ηγεσία της διαγράφει σημαντικό αριθμό στελεχών μεταξύ των οποίων επτά μέλη της διοίκησης της ΓΣΕΕ, τα οποία, σε συνεργασία με τα μέλη της ΕΣΑΚ-Σ και του ΑΕΜ, ανατρέπουν την πλειοψηφία. Μετά από νέα προσφυγή, το αρμόδιο δικαστήριο αποφαινεται ότι η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΣΕΕ δεν εκφράζει πλέον τη θέληση των εργαζομένων, την κηρύσσει έκπτωτη και διορίζει νέα, προσκεϊμενη στην ΠΑΣΚΕ. Το γεγονός αυτό πυροδοτεί μια νέα κλιμάκωση των εντάσεων και των συγκρούσεων μεταξύ των παρατάξεων, που διευθετούνται το 1989.

Η χωρίς προηγούμενο συμφωνία των συνδικαλιστικών παρατάξεων, που επισφραγίζεται με την καθολική αντιπροσώπευση στο προεδρείο της ΓΣΕΕ, διαρκεί λίγο. Κατά τη διάρκεια του 26ου συνεδρίου (Δεκέμβριος 1990) οι σύνεδροι της ΔΑΚΕ αποχωρούν, γιατί «διαπίστωσαν σοβαρές παραβιάσεις της ισχύουσας νομοθεσίας και του καταστατικού της ΓΣΕΕ από την πλειοψηφία της διοίκησης και της επιτροπής ελέγχου των πληρεξουσίων»⁸. Η ενέργεια αυτή σηματοδοτεί την επιστροφή στην προηγούμενη λογική, της στοίχισης συνδικαλιστικών παρατάξεων και κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία.

Ανάλογες καταστάσεις απαντώνται και στις οργανώσεις των αγροτών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την ιδιαιτερότητα της παράλληλης ύπαρξης των συνεταιριστικών οργανώσεων και των συνδικάτων. Αν και η δυαδικότητα αυτή υπαγορεύεται από διαφορετικά προτάγματα και σκοπούς, εγγράφει σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές διαιρέσεις και συγκρούσεις.

Η ταχεία ανάπτυξη των συνεταιρισμών μετά τη θεσμοποίησή τους το 1915 (Ν. 602/1914) οδηγεί τα αγροτικά συνδικάτα στην αυτοδιάλυση και την προσχώρησή τους σε αυτούς. Στον απόλυτο κρατικό έλεγχο των συνεταιρισμών μετά το 1945, η αριστερά απαντά με τη δημιουργία, το

8. Το προεδρείο του συνεδρίου ανακοίνωσε ότι η αποχώρηση ήταν «διατεταγμένη» και ότι η παράταξη της ΝΔ «αποχώρησε από το συνέδριο δέσμια κυβερνητικών εντολών». Βλ. σχετικά, επ. *Ta Néa*, 3 Δεκεμβρίου 1990. Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, της 14 Δεκεμβρίου 1990, σε ένα λόγο που εκφώνησε ο τότε Πρωθυπουργός σε «σύσκεψη συνδικαλιστικών μελών της ΓΣΕΕ» φέρεται να είπε: «Φιλοσοφία δική μου είναι να στηρίζουμε ένα υγιές συνδικαλιστικό κίνημα μέσα στα πλαίσια της φιλελεύθερης ιδεολογίας μας, το οποίο να είναι συμπαρεστάτης και σύμμαχος της κυβέρνησης».

1951, αγροτικών συνδικάτων και την ίδρυση, το 1957, της ΓΣΑΕ (Γενική Συνομοσπονδία Αγροτών Ελλάδος). Από τότε και μέχρι το 1983, η σχέση και η συγκρότηση των αγροτικών συνεταιρισμών και των συνδικάτων δομείται από την αντίθεση αυτή. Βέβαια, η αριστερά, και κύρια η κομμουνιστική, επενδύει τόσο στους συνεταιρισμούς, όσο και στα συνδικάτα: οι αγροτικοί συνεταιρισμοί είναι περισσότερο ενεργοί εκεί όπου οι κομμουνιστές έχουν μεγαλύτερη επιρροή⁹. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα αγροτικά συνδικάτα αποτελούν ταυτόχρονα ένα μέσο παρέμβασης στον αγροτικό κόσμο και μια απάντηση στο διαρκή έλεγχο των συνεταιρισμών από την πολιτική εξουσία.

Το διάταγμα 66/1974 επανέφερε στα συμβούλια των συνεταιρισμών τις πριν το 1967 διοικήσεις τους. Έτσι, στη διοίκηση της ΠΑΣΕΓΕΣ επανέρχεται η προδικτατορική ηγετική ομάδα η οποία θα παραμείνει στην ηγεσία της μέχρι το 1983. Η ομάδα αυτή, η οποία υπεραμύνεται του ακομμάτιστου και υπερκομματικού χαρακτήρα της, συνδράμει το αρμόδιο υπουργείο στην επεξεργασία του Ν. 921/1979 για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Για την αντιπολίτευση, πολιτική και συνδικαλιστική, ο νόμος αυτός ήταν αντιδημοκρατικός και μη ενδεδειγμένος για την ανάπτυξη του συνεταιρισμού¹⁰.

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προβάλλει τα επιχειρήματα αυτά για την αλλαγή του παραπάνω νόμου, υπονομεύοντας έτσι τη νομιμότητα της

9. Δ. Ψυχγιός, «Κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των μελών, μεμονωμένων και διοικητικών συμβουλίων», στο *Αγροτικό Συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, εκδ. ΕΚΚΕ, 1981, σ. 199.

10. Αντι-δημοκρατικός, γιατί αντέβαινε την αρχή, ένα φυσικό πρόσωπο - μία ψήφος. Κάθε συνεταιριστής διέθετε ανάλογα με το μερίδιό του το πολύ τρεις ψήφους (δύο σύμφωνα με το Ν. 602/1914 και εξαιρετικά πέντε). Θεσπίζε, όπως και ο προηγούμενος νόμος, ελάχιστο επτά ατόμων για τη συγκρότηση ενός αγροτικού συνεταιρισμού και επέτρεπε την ύπαρξη περισσότερων από έναν συνεταιρισμών στις κοινότητες. Τα δύο αυτά επιχειρήματα διέπουν τους δύο νόμους του ΠΑΣΟΚ (1252/1982, «Για τον εκδημοκρατισμό των ΑΣΟ», και 1541/1985, «ΑΣΟ»). Ο πρώτος θεσπίζει την αρχή, μία ψήφος ανά φυσικό πρόσωπο και επιτρέπει την ένταξη στις ΑΣΟ περισσότερων μελών της ίδιας αγροτικής οικογένειας. Ο δεύτερος, ο οποίος επικρίθηκε έντονα και εφαρμόστηκε ακρωτηριασμένος, μειώνει το ειδικό βάρος της ΠΑΣΕΓΕΣ σε όφελος της ΓΕΣΑΣΕ. Σύμφωνα με το Ν. 921/1979 (άρθρο 62), η ΠΑΣΕΓΕΣ αποτελούσε την «κεντρική ανώτατη ιδεολογική και επαγγελματική οργάνωση της συνεταιριστικής κίνησης στη χώρα και εκπροσωπούσε τις γεωργικές και συνεταιριστικές οργανώσεις και τις επαγγελματικές ενώσεις όλων των βαθμών στο εσωτερικό και το εξωτερικό». Σύμφωνα με το Ν. 1541/1985 (άρ. 54) είναι «η ανώτατη αγροτική συνεταιριστική οργάνωση της χώρας, μέλη της μπορούν να είναι μόνο οι Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών». Ο ίδιος νόμος ορίζει ελάχιστο πενήντα προσώπων για την ίδρυση συνεταιρισμού και προτρέπει, δίνοντας κίνητρα και παροχές, στη συγχώνευση των μικρών συνεταιρισμών.

διοίκησης της ΠΑΣΕΓΕΣ¹¹. Η εφαρμογή του νέου νόμου εκβάλλει σε μια εξαιρετική αύξηση των μελών των ΑΣΟ (Πίνακας 5). Οι αρχαιρεσίες για τη διοίκηση της ΠΑΣΕΓΕΣ, που θα λάβουν χώρα λίγο μετά (Ιανουάριος 1983), σημαδεύονται από το θρίαμβο των προσκείμενων στο ΠΑΣΟΚ συνδικαλιστών. Λιγότερο ευτυχής, αντίθετα, είναι η έκβαση των εκλογών το 1987 (Πίνακας 6), οι οποίες διενεργούνται μέσα σε ένα κλίμα που θα προκαλέσει την αντίδραση των ιδίων των ιθυνόντων¹². Εκλεγμένη, χάρη στους εκπροσώπους της προσκείμενης στο ΚΚΕ παράταξης, η νέα διοίκηση καλεί τα μέλη των ΑΣΟ να συμμετάσχουν στις αρχαιρεσίες του Ιουνίου 1990, αλλά δεν δημοσιοποιεί τα αποτελέσματα και απέχει από το σχολιασμό τους¹³.

Ενώ η διοίκηση της ΠΑΣΕΓΕΣ περιέρχεται στην προδικτατορική ηγετική της ομάδα, συνδικαλιστές της αντιπολίτευσης ανασυστήνουν την ΓΣΑΕ (καταργήθηκε το 1967) που, το 1977, μετονομάζεται στο ιδρυτικό της συνέδριο σε Γενική Συνομοσπονδία Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδας (ΓΕΣΑΣΕ). Μετά το δεύτερο συνέδριό της, το 1980, η ΓΕΣΑΣΕ γίνεται αποκλειστική υπόθεση του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ.

Χωρίς να είναι άριστες, οι σχέσεις μεταξύ των δύο εταιρών υπαγορεύονται αρχικά από τη μέριμνα αποδυνάμωσης της κυβέρνησης της

11. Στη λογική αυτή, μερικές Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών προσκείμενες στο ΠΑΣΟΚ αποχωρούν από την ετήσια Γενική Συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ. Δεν παρευρίσκονται επίσης ο Πρωθυπουργός και ο υπουργός Γεωργίας. Ο τελευταίος, με γράμμα του, τόνισε μεταξύ άλλων ότι δεν θα παραστεί γιατί «οι νομοθετικές και καταστατικές ρυθμίσεις για τη συγκρότηση της Γενικής Συνέλευσης δεν ανταποκρίνονται σε όλα τα σημεία στις αρχές δημοκρατικής λειτουργίας», *Το Βήμα* της 17/12/1981.

12. Τους θριαμβευτικούς τόνους του περιοδικού της ΠΑΣΕΓΕΣ το 1983, διανθισμένους με τις φωτογραφίες των «νικητών», διαδέχονται το 1987 οι μετριοπαθείς τόνοι. Κατά την 37η Γενική Συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ (Δεκ. 1987) ο πρόεδρος της είπε: «Οι εκλογικές αυτές διαδικασίες έδωσαν αφορμή για έντονες παρασκηνακές συγκρούσεις και αντιθέσεις. Η πόλωση, η στείρα αντιπαράθεση, ο φανατισμός ήταν τα κύρια αποτελέσματα της κομματικής παρέμβασης στο χώρο. Οι θέσεις των κομμάτων για μαζικό κίνημα, ανεξάρτητο, ακομμάτιστο, ακηδεμόνευτο και οργανωτικά αυτόνομο έμειναν κενό γράμμα και επιδοθήκαμε όλοι σε ένα ατέλειωτο κυνηγητό. Η μόνη σκέψη που επικρατούσε ήταν ποια παράταξη θα κερδίσει τις εκλογές και καθώς κανείς μας δεν αγωνιζότανε για την ιδέα που έλεγε (...)». Ο υπουργός Γεωργίας μεταξύ άλλων είπε: «Και εγώ συμμερίζομαι την αγωνία της ΠΑΣΕΓΕΣ για τις διαδικασίες σχετικά με όσα συνέβησαν στις τελευταίες εκλογές», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1, Ιανουάριος 1988, σσ. 6 και 22.

13. Τρεις μήνες πριν τις εκλογές, σε συνέντευξη τύπου (31/3/1990), το προεδρείο της ΠΑΣΕΓΕΣ εκθέτει «τη σημασία των εκλογών στους συνεταιρισμούς» και επιφορτίζει ομοσπονδίες με την επεξεργασία και τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων για να μην υπάρξει κομματική εκμετάλλευση, *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 6, Ιούνιος 1990, σ. 8. Τα αποτελέσματα δεν δημοσιοποιήθηκαν. Απευθύνθηκα το 1992, χωρίς αποτέλεσμα, στη Συνομοσπονδία.

ΝΔ. Επιπλέον, η σχετικά περιορισμένη επιρροή του ΚΚΕ στον αγροτικό χώρο δεν τον παρέχει την ευχέρεια να αμφισβητήσει την πρωτοκαθεδρία του ΠΑΣΟΚ. Η άνοδος όμως του τελευταίου στην εξουσία πυροδοτεί τις τριβές, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου το ΚΚΕ διαθέτει σοβαρές προσβάσεις. Το ΚΚΕ προσδοκά στην άντληση κερδών μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, προσδοκία που παραμένει ανεκπλήρωτη μέχρι το 1985 για τον πρόσθετο λόγο ότι το ΠΑΣΟΚ προβαίνει σε προνομιακή μεταχείριση της ΓΕΣΑΣΕ¹⁴. Το ΚΚΕ επιτυγχάνει τελικά το σκοπό του, χάρη όμως στην οργανωτική συρρίκνωση της ΓΕΣΑΣΕ: από 25.000 μέλη το 1977 και 55.000 το 1980, η ΓΕΣΑΣΕ διεκδικεί 102.000 το 1983 στο 3ο της συνέδριο και 128.000 το 1986 στο 4ο, ενώ τρεις μήνες αργότερα γίνεται λόγος για 310.000 μέλη¹⁵. Η προνομιακή μεταχείρισή της λοιπόν δεν αποτρέπει τη ραγδαία απομαζικοποίησή της. Η τάση αυτή, η οποία εκδηλώνεται περί το 1985, παίρνει συνεχώς και μεγαλύτερες διαστάσεις, σε βαθμό που γίνεται το κεντρικό θέμα των συνεδρίων της ΓΕΣΑΣΕ. Εκτιμώμενος σε 70.000 ο αριθμός των ψηφισάντων στο 5ο συνέδριο (1989), από τότε μειώνεται συνεχώς. Στη συγκυρία αυτή το ΚΚΕ αγγίζει την πλειοψηφία το 1986 (45% των αντιπροσώπων στο 4ο συνέδριο) και την αποσπά το 1989 (58% των αντιπροσώπων)¹⁶.

Αποστερημένη από φορέα παρέμβασης στον αγροτικό χώρο μετά την απόσπαση της πλειοψηφίας της ΠΑΣΕΓΕΣ από την προσκευμένη στο ΠΑΣΟΚ παράταξη, η ΝΔ υποδαυλίζει διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις στον αγροτικό χώρο με στόχο τη φθορά της εξουσίας. Μετά από κάποιες προσπάθειες «άλωσης» της ΓΕΣΑΣΕ, προβαίνει το 1985 στη σύσταση της Συνομοσπονδίας Δημοκρατικών Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδας (ΣΥΔΑΣΕ). Σε αντίθεση με τις προηγούμενες προσπάθειες της ΝΔ, η ΣΥΔΑΣΕ αναπτύσσεται γρήγορα και οι δραστηριότητές της στέφονται με επιτυχία.

14. Η ΓΕΣΑΣΕ αποσπά έναν από τους δύο αντιπροσώπους της ΠΑΣΕΓΕΣ στην COPA, αποκτά το μονοπώλιο του εγγυητή των αγροτών απέναντι στο κράτος, δυνάμει της έκδοσης πιστοποιητικών για τις δραστηριότητές τους (άρ. 2, παρ. 3 του Ν. 1361/1983) και εισπράττει περισσότερο από το 85% του ετήσιου προϋπολογισμού της, άμεσα ή έμμεσα, από το κράτος. Σε σύνολο 67.299.872 δρχ. εσόδων για την περίοδο από την 1/1/1989 μέχρι τις 31/10/1989, οι συνδρομές ανέρχονται σε 2.229.700 και οι κρατικές, άμεσα ή έμμεσα, επιχορηγήσεις σε 58.750.000 δρχ. . Βλ. *Πρακτικά 5ου συνεδρίου ΓΕΣΑΣΕ*, Αθήνα, 24-26 Νοεμβρίου 1990, σ. 27-28.

15. Ο αριθμός των 310.000 μελών αναφέρεται από τον πρόεδρο της ΓΕΣΑΣΕ σε συνέντευξη στο περιοδικό *Δημόσιος Τομέας*, τχ. 13, Οκτ. 1986, σ. 32-36. Οι άλλοι αριθμοί και εκτιμήσεις αναφέρονται από τον Γ. Μαυρογορδάτο, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη, οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 1988, Οδυσσεάς, σ. 75-87.

16. Τη χάνει πάλι το 1992.

Τη στιγμή που η ΓΕΣΑΣΕ βρίσκεται σε πλήρη παραλυσία, η ΣΥΔΑΣΕ αποσπά, χάρη σε μια σειρά από μαζικές εκδηλώσεις, την αναγνώρισή της από την κυβέρνηση. Από 70.000 μέλη λίγο μετά τη σύστασή της, διεκδικεί 90.000 στα τέλη του 1986 και κοντά στις 100.000 το Σεπτέμβριο του 1988. Τη γρήγορη οργανωτική της ανάπτυξη διαδέχεται μια περίοδος στασιμότητας και σταδιακής αποδιοργάνωσης, η οποία προσλαμβάνει μεγάλες διαστάσεις μετά την ανάληψη της κυβέρνησης από τη ΝΔ. Η πολιτική ατμόσφαιρα του 1989 συμβάλλει στην προσέγγιση της ΠΑΣΕΓΕΣ και των δύο αγροτικών συνδικάτων. Τα συνδικάτα μάλιστα, υπό την πίεση της συγκυρίας και της αποδιοργάνωσής τους, δρομολογούν τη συγχώνευση, μια διαδικασία που εγκαταλείπεται σύντομα, γιατί, μεταξύ άλλων, η ΣΥΔΑΣΕ επιφορτίζεται μετά το 1990 με την υπεράσπιση της αγροτικής πολιτικής της ΝΔ.

2. Η ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι η συμμετοχή στα συνδικάτα αυξάνεται μετά το 1982 και κορυφώνεται το 1986-1987. Στη συνέχεια η συμμετοχή υποχωρεί σταθερά, ιδίως μετά το 1989. Η τάση αυτή συναντάται σε διαφορετικούς χώρους, όπως στους φοιτητές, στους εργαζόμενους και στους αγρότες¹⁷. Για την κατανόηση της γενικευμένης αυτής τάσης, θα ανασυστήσουμε την εξέλιξη των συλλογικών οργανώσεων, επικαλούμενοι συμπληρωματικά παραδείγματα, που θα μας βοηθήσουν στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας μας.

Είδαμε ότι η καθεστωτική αλλαγή του 1974 είχε διαφορετικές επιπτώσεις στα τρία παραδείγματα που διαπραγματευθήκαμε: καταλυτική στο φοιτητικό χώρο, οι επιπτώσεις της είναι λιγότερο αισθητές στον εργατικό και δημοσιοϋπαλληλικό συνδικαλισμό και ακόμα λιγότερες στον αγροτικό. Ακόμα, οι φοιτητές πρόσκεινται στη μεγάλη πλειοψηφία τους στα αριστερά κόμματα, οι εργάτες και, πολύ περισσότερο, οι

17. Από τον κανόνα αυτόν φαίνεται να εξαιρούνται μονάχα οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, καθώς η εγγραφή αποκτά ένα ειδικό οικονομικό βάρος για το αγροτικό νοικοκυριό. Εξάλλου, είναι γεγονός ότι το κριτήριο προσδιορισμού των «ενεργών» μελών, στα οποία προσμετρούνται όσοι κατά κύριο επάγγελμα αγρότες «δανείστηκαν τουλάχιστον μια φορά από την ΑΤΕ», ενισχύει τη μαζικότητα των συνεταιρισμών. Περισσότερο δηλωτική από την άποψη αυτή θα ήταν η συμμετοχή στις αρχαιρεσίες της ΠΑΣΕΓΕΣ το 1990, η οποία δεν κοινοποιήθηκε, αλλά σίγουρα υπολείπεται σημαντικά από τη συμμετοχή στις εκλογές του 1983 και του 1987.

αγρότες στις συγγενείς προς τη ΝΔ συνδικαλιστικές παρατάξεις. Στο βαθμό που αυτές οι εκλογικές συμπεριφορές δεν αφίστανται σημαντικά των προδικτατορικών στάσεων, θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί η υπόθεση της ιστορικής συνέχειας.

Η υπόθεση αυτή προσκρούει στο γεγονός ότι η στροφή προς τη δημόσια δράση δεν περιορίζεται μόνο στο φοιτητικό χώρο. Μετά την καθεστωτική αλλαγή του 1974, οι δημόσιες εκδηλώσεις και διαδηλώσεις χαρακτηρίζονται γενικά από τη μεγάλη συμμετοχή. Οι κινητοποιήσεις αυτές διαπερνούν πολλούς κοινωνικούς χώρους και, με την πάροδο του χρόνου, υποχωρούν εκεί όπου αρχικά είναι πιο έντονες.

Είδαμε ότι η συμμετοχή στις φοιτητικές εκλογές μειώνεται το 1976, το 1980 και το 1981. Η συμμετοχή στις εκδηλώσεις του Πολυτεχνείου αυξάνεται το 1975 αλλά μετά το 1976 υποχωρεί σταθερά. Η ίδια τάση χαρακτηρίζει την κυκλοφορία των ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων, η οποία μειώνεται συνεχώς μετά την εντυπωσιακή άνοδο του 1974. Ακόμα και το 1981, χρονιά της εκλογικής κυβερνητικής εναλλαγής, η κυκλοφορία του ημερήσιου αθηναϊκού τύπου υπολείπεται σημαντικά αυτής του 1974¹⁸ (Πίνακας 7). Η συμμετοχή στις φοιτητικές εκλογές –οι οποίες διενεργούνται λίγους μήνες νωρίτερα– υποχωρεί, ο αριθμός των μελών των αγροτικών και εργατικών συνδικάτων μεταβάλλεται ελάχιστα, ενώ οι εκδηλώσεις για την επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οι οποίες λαμβάνουν χώρα λίγες μέρες μετά, δεν εντυπώνουν το αποτέλεσμα των εκλογών. Με άλλα λόγια, το γεγονός του εκλογικού θριάμβου του ΠΑΣΟΚ δεν φαίνεται να αποτυπώνεται στους κοινωνικούς χώρους και τις συλλογικές πρακτικές¹⁹.

Η κατάσταση μεταβάλλεται σημαντικά μετά το 1982, οπότε και η συμμετοχή σημειώνει μεγάλη άνοδο σε όλους σχεδόν τους κοινωνικούς χώρους²⁰. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή διαρκεί μόνο δύο χρόνια²¹. Βέβαια, η

18. Σημειώνουμε ότι το κριτήριο του μέσου όρου παραμορφώνει την κυκλοφορία του τύπου το 1974, γιατί η καθεστωτική αλλαγή λαμβάνει χώρα τον Ιούλιο. Αυτό σημαίνει ότι η κυκλοφορία τους επόμενους μήνες του 1974 είναι πολύ υψηλότερη από το μέσο όρο.

19. Αν και πρόκειται για ζήτημα διαφορετικού τύπου, μπορεί να ληφθεί το ίδιο και για τις απεργίες, οι οποίες, μετά από μια τρομακτική έξαρση το 1980, γνωρίζουν το 1981 μια σχετική ύφεση.

20. Εκτός από τα προηγούμενα παραδείγματά μας (Πίνακες 1, 3, 6), η κυκλοφορία του αθηναϊκού τύπου ανεβαίνει, και η συμμετοχή στις επετειακές εκδηλώσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου το 1982 και 1983 φαίνεται να υπερβαίνει αυτή του 1974 και του 1975.

21. Η πλέον emblematicή εικονογράφηση, εξαιτίας της συμβολικής της σημασίας, παρέχεται από την όλο και μικρότερη συμμετοχή στις εκδηλώσεις της επετείου του Πολυτεχνείου. Οι εκτιμήσεις για τη συμμετοχή στις εκδηλώσεις αυτές εδράζονται στα σχετικά άρθρα και ρεπορτάζ των εφημερίδων *Η Ελευθεροτυπία* και *Το Βήμα*.

συμμετοχή στα συνδικάτα και τους αγροτικούς συνεταιρισμούς αγγίζει τα υψηλότερα όριά της μεταξύ 1984 και 1987. Όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η άνοδος αυτή είναι διαφορετικού τύπου και συναρτάται με την αλλαγή των πολιτικών και συνδικαλιστικών συσχετισμών.

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε την ύπαρξη από το 1974 και μετά ενός γενικευμένου δημόσιου «ενδιαφέροντος», το οποίο μέχρι το 1982 εκδηλώνεται άμεσα στους επιμέρους χώρους και στη συνέχεια διαχέεται παντού κατά τρόπο σχετικά ισόμορφο. Η ίδια ακριβώς τάση χαρακτηρίζει τις πολιτικές πρακτικές: μετά το 1974 παρατηρείται ένα γενικότερο «ενδιαφέρον» για την πολιτική, το οποίο απολήγει πολύ αργότερα σε κομματική ένταση και δραστηριότητα.

Για την εκτίμηση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική υπάρχουν λίγες έρευνες, ιδιαίτερα μετά τις αρχές της δεκαετίας του '80, οι οποίες επιπλέον θέτουν προβλήματα συγκρισιμότητας και αξιοπιστίας. Υπάρχει βέβαια μια σειρά από στοιχεία που μαρτυρούν την ύπαρξη, μετά το 1986, ενός κλίματος δυστροπίας απέναντι στα πολιτικά κόμματα και την πολιτική: περισσότερο έντονη αρχικά στους νέους και τους «αριστερούς», η τάση αυτή προοδευτικά παίρνει διαστάσεις και αποτυπώνεται στις σχετικές έρευνες ή δημοσκοπήσεις²².

Εντελώς διαφορετική παρουσιάζεται η οργανωτική ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων, η οποία είναι μάλλον αργή και μακρόχρονη, διαπίστωση που ισχύει ακόμα και για τα κόμματα που αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην οργανωτική τους ανάπτυξη, όπως το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτ. .

Το ΚΚΕ, ο πλέον κατά τεκμήριο οργανωμένος σχηματισμός από το 1974 μέχρι το 1984, δεν δημοσιοποιεί τον αριθμό των μελών του. Μπορούμε, με βάση τα εκλογικά του αποτελέσματα και την κυκλοφορία των εντύπων του, να υποθέσουμε ότι είναι καλύτερα οργανωμένο κατά την περίοδο 1977-1981. Φαίνεται να ακολουθεί μια περίοδος στασιμότητας μέχρι περίπου το 1985 η οποία απολήγει στην αποστράτευση πολλών από τα μέλη του. Σύμφωνα με ένα δημοσίευμα, από 65.000 μέλη το 1987

22. Η τάση αυτή είναι ακόμα πιο ορατή σε μερικές κατηγορίες, όπως στους νέους. Βλέπε σχετικά Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπερόγλου, «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985, σ. 83-144 και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, "Οι έφηβοι της Αλλαγής": κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φεισιονομία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69. Επίσης, στο «αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» (Πίνακας 8). Εξίσου, δηλωτικός είναι ο μεγάλος αριθμός των «αναποφάσιστων» και των «χωρίς γνώμη».

(12ο συνέδριο) το ΚΚΕ θα είχε το 1990 35.000 μέλη, εκ των οποίων ένα μέρος ανενεργά²³.

Από 8-10.000 μέλη στις αρχές της μεταπολιτευτικής περιόδου²⁴ το ΠΑΣΟΚ φέρεται να έχει 17.426 στις αρχές του 1977²⁵. Από 27.000 τον Ιούλιο του 1977, διεκδικεί 65.000 το Μάρτιο του 1980, 70.000 προς το τέλος του ίδιου χρόνου και 100.000 αμέσως μετά τις εκλογές του 1981. Σύμφωνα με την ηγεσία του, η εξέλιξη αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στη δημιουργία νέων οργανώσεων, κυρίως στην επαρχία. Μετά τις εκλογές, το Εκτελεστικό Γραφείο ορίζει σαν στόχο 250.000 μέλη. Μετά από αρκετές αναθεωρήσεις σε ό,τι αφορά τα χρονικά όρια επίτευξής του (στα τέλη 1983 αναφέρεται ο αριθμός των 190.000 μελών), ο στόχος αυτός θα θεωρηθεί υλοποιημένος το Μάιο του 1984, κατά τη διάρκεια του 1ου του συνεδρίου. Ωστόσο, αρκετά σημάδια μαρτυρούν την οργανωτική στασιμότητά του. Η οργάνωση του 1ου συνεδρίου, λίγες εβδομάδες πριν τις ευρωεκλογές, με εμφανή στόχο την κινητοποίηση του κόμματος, πρέπει μάλλον να μην ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες των εμπνευστών του: η κυκλοφορία της *Εξόρμησης* με τις θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής δεν ξεπερνά τις 40.000 φύλλα²⁶ και το συνέδριο διεξάγεται σε ένα, μάλλον, υποτονικό κλίμα. Αμέσως μετά τις εκλογές του 1985, η οργανωτική ανασύνταξη του ΠΑΣΟΚ θα γίνει μια σχεδόν μόνιμη επωδός των συζητήσεων και των αποφάσεων της Κεντρικής του Επιτροπής. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, το ΠΑΣΟΚ θα είχε 100.000 ενεργά μέλη στις αρχές του 1987 και 60-70.000 στα τέλη του ίδιου έτους²⁷.

23. *Το Βήμα* της 23/9/1990. Να υπογραμμιστεί ωστόσο ότι, μέχρι και τη συγκρότηση του «Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου», οι δημοσκοπήσεις εμφανίζουν μια κάποια άνοδο του ΚΚΕ, το οποίο φαίνεται να επωφελείται από την πτώση του ΠΑΣΟΚ. Βλέπε σχετικά Ι. Papathanassiou, «La gauche grecque face aux mutations en Europe de l'Est et en URSS (1989-1991)», εργασία υπό δημοσίευση, σ. 1-30.

24. Ι. Papadopoulos, *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir. Le cas du PASOK (1974-1981)*, δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή, Peter Lang, Berne, 1989, σ. 157.

25. Lyrantzis Ch., *Between socialism and populism: The rise of the Panhellenic Socialist Movement*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics, 1983, σ. 490.

26. Αναφέρεται από το περιοδικό *ΕΝΑ*, τχ. 15, 13/4/1984, σ. 13.

27. *Το Βήμα* της 1/2/1987 και 30/12/1987. Στο 2ο συνέδριό του το 1990 το ΠΑΣΟΚ διεκδικεί 160.000 μέλη. Σύμφωνα με διάφορες πηγές, το ΠΑΣΟΚ φέρεται να έχει 220.000 μέλη το 1991, 150.000 το 1992 και 159.327 το 1993. Βλ. σχετικά Μ. Achimastos, «Les modalités d'implantation de l'idéologie populiste dans un régime pluraliste. Le Mouvement Socialiste Panhellénique (1974-1995)», στο Μ. Lazar (επιμέλεια), *La gauche en Europe depuis 1945*, Paris, P.U.F. (υπό έκδοση, Σεπτέμβριος 1995).

Η ΝΔ, παρά τις διακηρύξεις της, αντιμετωπίζει ουσιαστικά το πρόβλημα της οργάνωσής της μετά τις εκλογές του 1977, θορυβημένη από την έκταση των εκλογικών της απωλειών. Επίσημα, τα 20.000 μέλη της το 1976 αυξάνονται σε 47.500 το Φεβρουάριο του 1978, σε 77.000 το Μάιο του 1979 στο πρώτο συνέδριο και σε 140.000 τον Ιανουάριο του 1981, οπότε θέτει σαν στόχο τις 400.000 για τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, αριθμοί που φαντάζουν υπερβολικοί²⁸. Αδύναμη και διαιρεμένη η ΝΔ ανακάμ μετά το 1983 μια οργανωτική κινητικότητα και εμβέλεια χωρίς προηγούμενο για ένα μη αριστερό κόμμα στην Ελλάδα. Μετά το 1984 φαίνεται μάλιστα να υπερέχει έναντι του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ, έτσι ώστε ο αριθμός των 200.000 μελών που προβάλλεται κατά το 2ο συνέδριο (Φεβρουάριος 1986) δεν φαίνεται πολύ υπερβολικός. Η οργανωτική ανάπτυξη φαίνεται να κορυφώνεται το 1987, οπότε η ΝΔ κάνει λόγο για 400.000 μέλη, αριθμός σίγουρα υπερβολικός που δεν εκφράζει και δεν μεταφράζεται σε αντίστοιχη εκλογική υποστήριξη.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Η συνάφεια μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών δεν συνιστά ελληνική ιδιομορφία. Έχει πολλές φορές επισημανθεί η σημασία της πολιτικής ή των πολιτικών ιδεολογιών στην κατασκευή συλλογικών ταυτοτήτων και την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Για λόγους που δεν μπορούν να θιχτούν εδώ, το γεγονός αυτό είναι εντονότερο στις χώρες του τρίτου κόσμου²⁹, ή ακόμα σε κάποιες καταστάσεις κρίσης³⁰. Σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση, έχει επισημανθεί το ειδικό βάρος της πολιτικής, από συστάσεως του ελληνικού κράτους.

Βέβαια, η κοινωνική μορφολογία και η συγκρότηση του κράτους συνανθρώνονται θετικά προς το «ενδιαφέρον» για την πολιτική, αλλά δεν καθορίζουν την έκτασή του, ούτε τον τρόπο άρθρωσης των πολιτικών και των συλλογικών πρακτικών. Πιο συγκεκριμένα, δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί το «ενδιαφέρον» αυτό μεταλλάσσεται σε πολιτική προ-

28. Σύμφωνα με *Το Βήμα* της 25/02/1982, τα ενεργά μέλη της ΝΔ κατά την εκλογική περίοδο του 1981 υπολογίζονται σε 50.000.

29. Βλ. για παράδειγμα Α. Touraine, *Les sociétés dépendantes*, Duculot, 1976, p. 107 et sq., C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, 1973, p. 220 et sq., et S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, 1968.

30. Cf. P. Bourdieu, *Homo Academicus*, Minuit, 1985, p. 243.

τίμηση και, τέλος, τις διακυμάνσεις τόσο του «ενδιαφέροντος» όσο και της προτίμησης. Να θυμίσουμε ότι με την καθεστωτική αλλαγή του 1974 εκδηλώνεται ένα έντονο «ενδιαφέρον» για την πολιτική, το οποίο αντέχει στο χρόνο, βαίνει αυξανόμενο και μετασχηματίζεται προοδευτικά σε κομματική υποστήριξη. Ακόμα, η συμμετοχή και οι συσχετισμοί δύναμης στα συνδικάτα διατηρούν σχέσεις ομολογίας με τις αλλαγές στο κομματικό πεδίο.

Το πρώτο ζήτημα που τίθεται λοιπόν είναι οι λόγοι εκδήλωσης του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική. Η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος συνδέεται με τρεις διαδοχικές κρίσεις: την οικονομική κρίση αρχικά του 1973, η οποία ανατρέπει τη νομιμοποιητική πολιτική του καθεστώτος και αποκαλύπτει τις αδυναμίες του στον οικονομικό τομέα. Την πολιτική κρίση στη συνέχεια, η οποία αγγίζει τα απώτατα όριά της το 1973 με την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Την «εθνική» κρίση, τέλος, τον Ιούλιο του 1974, μετά το πραξικόπημα στην Κύπρο, τη συνακόλουθη εισβολή του τούρκικου στρατού και την κατοχή του βόρειου τμήματος του νησιού.

Η κριτική αυτή κατάσταση μπορεί να θεματοποιηθεί υπό το πρίσμα δύο κλασικών προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την πρώτη, που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Α. Tocqueville, η χαλάρωση του κοινωνικού έλεγχου μπορεί, τουλάχιστον σε πρώτο χρόνο, να μη μειώσει τις κοινωνικές αντιδράσεις, αλλά να τις εντείνει. Η μείωση του κοινωνικού έλεγχου, μέσω ενός μηχανισμού σχετικής αποστέρησης, επενεργεί κατά τρόπο που οι ηπιότερες μορφές ελέγχου να προσλαμβάνονται ως δυσβάσταχτες³¹. Στην προοπτική αυτή, η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος μπορεί να τροφοδότησε μια «δημοκρατική ευαισθητοποίηση», η οποία ενεργοποιείται κάθε φορά που πλανάται, πραγματικά ή φαντασιακά, υποψία αυταρχισμού. Σύμφωνα με τη δεύτερη, διατυπωμένη από τον Ε. Durkheim, οι κριτικές καταστάσεις (εξαιρετικά γεγονότα, πόλεμοι, επαναστάσεις, κρίσεις κ.λπ.) αναζωπυρώνουν τα συλλογικά συναισθήματα και επιφέρουν τη μεταστροφή από τους καθημερινούς ρυθμούς και τις καθημερινές ενασχολήσεις στις δημόσιες και συλλογικές πρακτικές³². Σύμφωνα λοιπόν με την υπόθεση αυτή, ένα εξαιρετικό γεγονός, στην περίπτωση μας η καθεστωτική αλλαγή, επιφέρει την αύξηση του δημόσιου «ενδιαφέροντος».

Πρέπει να τονίσουμε ότι η καθεστωτική αλλαγή του 1974 σφραγίζεται από δύο αντιθετικά συμπλέγματα γεγονότων: ένα «θετικό», την

31. *L'ancien Régime et la Révolution*, Gallimard, 1967, σ. 277.

32. Βλ. ιδιαίτερα *Le Suicide*, PUF, 1986 (10η έκδ.), σ. 215-222.

πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, και ένα «αρνητικό», την εισβολή στην Κύπρο και την κατάληψη τμήματός της, την γενική επιστράτευση και την απειλή πολέμου με την Τουρκία. Τα γεγονότα αυτά προσδίδουν μια ιδιαίτερη διάσταση στην καθεστωτική αλλαγή: τη φορτίζουν συναισθηματικά, πυροδοτούν κινητοποιήσεις, πολλαπλασιάζουν τις διαντιδράσεις.

Οι συνέπειες της κατάστασης αυτής είναι σημαντικές, αισθητές αλλά και ετερογενείς. Διακρίνουμε τέσσερις δέσμες συνεπειών: την απάρνηση και την περιφρόνηση για ο,τιδήποτε σχετίζεται με το δικτατορικό καθεστώς, την ανάδυση ενός «προοδευτικού» φαντασιακού, την αναζήτηση του «Σωτήρα» και, τέλος, μια «εθνικο-πατριωτική» διάχυση η οποία διαπερνά σημαντικά τμήματα της κοινωνίας.

Η κατάρρευση της δικτατορίας έχει ως συνέπεια να εκλαμβάνεται πλέον ως ένα «προδοτικό» καθεστώς, μια «κλίκα ανίκανων» και «πνευματικά ανάπηρων». Η *a posteriori* πρόσληψη αυτή αποδυναμώνει τη διαπραγματευτική ικανότητα των στρατιωτικών απέναντι στους πολιτικούς και επιτρέπει στους τελευταίους την ευχερέστερη διαχείριση της κατάστασης. Η αρνητική στάση απέναντι στους στρατιωτικούς συνεκφέρεται με το συναίσθημα αποτίναξης του «ζυγού». Το παρόν λειτουργεί σαν σηματοδότης που φωτίζει και νοηματοδοτεί το παρελθόν και συνέχει το μέλλον. Παράλληλα, όμως, το «αρνητικό» σύμπλεγμα γεγονότων ανακαλεί στο παρόν και αποτελεί πηγή αγωνίας και κινητοποίησης. Η κατάσταση επιφέρει τη ρήξη με την καθημερινότητα και επιβάλλει κοινούς ρυθμούς, κοινούς χρόνους (το παρόν) και ανησυχίες (η έκβαση των τεκταινομένων). Η εκδίωξη των «προδοτών», οι οποίοι θεωρούνται υπεύθυνοι για όλα τα δεινά της χώρας, αποτελεί όρο και μέρος των σχεδιασμών για τη διευθέτηση των προβλημάτων που δημιουργήσαν.

Έτσι, η πτώση της δικτατορίας εξομοιώνεται με το «Πάσχα» και την «Ανάσταση», εκλαμβάνεται δηλαδή ως συνώνυμο της «κλίτρωσης». Το πολιτικό γεγονός προσλαμβάνεται και βιώνεται, καθ' ομολογίαν, με θρησκευτικούς συμβολισμούς και τελετουργίες (όπως το άναμμα λευκών λαμπάδων την ημέρα της Λαμπρής), αναδεικνύοντας έτσι πολιτικές νοοτροπίες ευρύτερης εμβέλειας και διάρκειας. Παράλληλα, το τελετουργικό αυτό εγγράφει και καλλιεργεί το συμβολικό της ανάστασης και της αναγέννησης, με άλλα λόγια αυτό που ο Μακιαβέλλι προσδιόρισε με τον όρο θεμελίωση. Το συμβολικό αυτό επικαιροποιείται λόγω ακριβώς των ρήξεων και των ασυνεχειών στους θεσμοποιημένους καθημερινούς ρυθμούς και χρόνους. Η πτώση της δικτατορίας και οι διαδικασίες που τη συνοδεύουν, επικαλύπτουν και διαταράσσουν τις καθημερινές μέριμνες και ενασχολήσεις και οδηγούν στη συγκρότηση κοινών αναφορών.

Η διαδικασία αυτή εμπεδώνει τη συμμετοχή στις δημόσιες εκδηλώσεις και προσδίδει στις τελευταίες κοινωτικό χαρακτήρα «εορτής». Εξηγούνται έτσι φαινόμενα «αυθόρμητης» συμμετοχής, «αυτο-οργάνωσης» ή «ενθουσιώδους» πολιτικής και κομματικής στράτευσης³³. Οι εκδηλώσεις αυτές δεν απογράφουν όμως μόνο τα συνεκβαλλόμενα των «θετικών» γεγονότων της καθεστωτικής αλλαγής, αλλά και τα «αρνητικά».

Το κενό εξουσίας, που δημιουργείται αμέσως μετά την τούρκικη εισβολή στην Κύπρο, εγκυμονεί ελπίδες και προσδοκίες αλλά και αβεβαιότητα και φόβο. Το κενό αυτό διαγράφει την προοπτική της καθεστωτικής αλλαγής, αλλά συμπαρασύρει ταυτόχρονα μη ελεγχόμενα γεγονότα και καταστάσεις. Η αγωνία κορυφώνεται με τη γενική επιστράτευση η οποία συγκεκριμενοποιεί το φάσμα του πολέμου και φανερώνει την ένδεια ενός στρατού, η κυριότερη λειτουργία του οποίου ήταν η εσωτερική καταστολή. Για τέσσερις τουλάχιστον μέρες η χώρα ολόκληρη ζει στο ρυθμό του ψήθου και της φημολογίας. Με την ανακρίνιση της επιστροφής του Καραμανλή από το Παρίσι (24 Ιουλίου) συντρέχουν οι όροι της θριαμβευτικής του υποδοχής. Τα τεκταινόμενα συγχρονίζουν τις προσδοκίες, τις ανησυχίες και τις ενασχολήσεις, αναδεικνύοντας την άφιξη σε σύμβολο της «σωτηρίας» και της «λύτρωσης» από όλα τα «δεινά και τις συμφορές»³⁴. Οι περιστάσεις αυτές συντεί-

33. Βλ. Antony Oberschall, *Social Movements, Ideologies, Interests, and Identities*, Transaction Publishers, 1993, σ. 15.

34. Σύμφωνα με το περιοδικό *Time* του Αυγούστου 1974, σ. 6: «Μέσα σε 15 λεπτά τα νέα της πτώσης της χούντας έκαναν αστραπιαία το γύρο της Αθήνας. Μια μικρή ομάδα πενήντα ατόμων συγκεντρώθηκε στο Σύνταγμα (...). Διστακτικά στην αρχή πρόβαλλαν τα δάχτυλά τους στο σχήμα της νίκης και μετά άρχιζαν να φωνάζουν "Ο Λαός νίκησε". Σύντομα έγιναν 500. Μετά, ξαφνικά από το πουθενά, μια ανθρώπινη θάλασσα από περισσότερο από 100.000 άτομα γέμισαν την πλατεία, επιδιδόμενοι σε ζητωκραυγές και ύμνους υστερικού πανηγυρισμού. Διέσχισαν τους δρόμους, ξεχύθηκαν στα καφενεία, παράλυσαν την κυκλοφορία. Γαλανόλευκες ελληνικές σημαίες εμφανίστηκαν μονομιάς από τα μπαλκόνια και τα παράθυρα "Ελ-λας! Ελ-λας!". Με το τραγούδι, κάθε στιγμή μια άλλη σημαία εμφανιζόνταν. Με σφιγμένες γροθιές ομάδες από φοιτητές φώναζαν τα επί μακρόν απαγορευμένα συνθήματα. "Δημοκρατία! Δημοκρατία!" και "Αμνηστία! Αμνηστία! Ελευθερία στους πολιτικούς κρατούμενους!". Ένας ηλικιωμένος άνδρας με ένα πληθωρικό μουστάκι και βουρκωμένα μάτια κρατούσε σφιχτά στο χέρι του ευλαβικά ένα μικρό αντικείμενο. Ήταν μια αναστάσιμη λαμπάδα. Καθώς την κρατούσε αναμμένη, είπε σαν να προσεύχονταν: "Είναι το Πάσχα, η Ανάσταση του Ελληνικού λαού". Σύντομα, καθώς το σκοτάδι έπεφτε στην εκστατική σκηνή, το τρεμόσβημα πολλών λαμπάδων χόρευε στο πλήθος». Σύμφωνα με το BBC: «...το μεγαλύτερο πλήθος που συνάχθηκε ποτέ από την εποχή της απελευθέρωσης από τους Γερμανούς έχει ξεχυθεί στους δρόμους και τις πλατείες της Αθήνας και κατεβαίνει στο αεροδρόμιο για να υποδεχθεί τον Κωνσταντίνο Καραμανλή... με λαμπάδες αναστάσιμες, με ιαχές και τραγούδια...». Αναφέρεται στο Π. Λαμπριάς, *Στη σκιά ενός μεγάλου: μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή*, Μορφωτική Εστία, 1989 (2η έκδ.), σ. 53.

νουν στην κινητοποίηση, την ανάπτυξη του δημόσιου «ενδιαφέροντος» και στην πολιτική κυριαρχία του «Σωτήρα»³⁵.

Είδαμε ωστόσο πως το δημόσιο «ενδιαφέρον» δεν εξανεμίζεται, αλλά αμβλύνεται με την πάροδο του χρόνου, διατηρώντας μια σχέση ομολογίας με την οργανωτική ανάπτυξη, μέχρι το 1981 του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, και στη συνέχεια των τριών μεγαλύτερων κομμάτων. Το δημόσιο «ενδιαφέρον», με άλλα λόγια, αυξάνεται και ταυτόχρονα μετασχηματίζεται συνδεδεμένο όλο και περισσότερο με την κομματική παρουσία και στράτευση. Η τάση αυτή παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις μετά το 1982 και κορυφώνεται γύρω στο 1986-1987.

Αναδιατυπώνοντας τις προηγούμενες παρατηρήσεις, διαπιστώνουμε ότι τα πολιτικά κόμματα μαζικοποιούνται με την πάροδο του χρόνου και παρουσιάζονται καλύτερα οργανωμένα, το δημόσιο «ενδιαφέρον» αυξάνεται και αυτό με το χρόνο και, τέλος, συγκλίνει και συμπίπτει προοδευτικά με την κομματική ένταξη. Η σύγκλιση αυτή συναρτάται με την ομολογία ανάμεσα σε πολιτικές και συλλογικές πρακτικές: οι πολιτικές τοποθετήσεις και διαιρέσεις διέπουν όλο και περισσότερο τις συλλογικές στάσεις και πρακτικές και τείνουν να τις οργανώσουν σύμφωνα με τις δικές τους αρχές και κατηγοριοποιήσεις. Ορμώνουν από τη διαπίστωση αυτή, θα μιλήσουμε για πολιτικοποίηση των κοινωνικών δεσμών, εννοώντας με τον όρο αυτό τη συνάρθρωση και συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων στη βάση των πολιτικών στάσεων και διαιρέσεων.

Η έννοια της πολιτικοποίησης επιτρέπει την κατανόηση της έκτασης του δημόσιου «ενδιαφέροντος» και την ομοιογενοποίηση των συλλογικών πρακτικών. Παραμένουν ωστόσο προς διερεύνηση και ερμηνεία οι παράγοντες και οι διαδικασίες εκείνες που εξέθρεψαν το φαινόμενο της πολιτικοποίησης. Η οργανωτική εξέλιξη των κομμάτων συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι η πολιτικοποίηση συναρτάται προς το αποτέλεσμα των πρακτικών του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, που, εκτός από λόγους ιδεολογικούς και κομματικούς, εμπλέκονται στη διαδικασία αυτή,

35. «Θα λέγαμε», γράφει ο S. Moscovici, «ότι η ανακάλυψη του νέου κυρίου απαλλάσσει την κοινότητα από το φόρτο των αβεβαιοτήτων της, και ότι επιτέλους ξέρει ποιος είναι σε θέση να την αποκαθάρει και να την αναγεννήσει». *La machine à faire des dieux*, Fayard, 1988, σ. 275. «Σε βαθμούς που διαφέρουν ανάλογα με τις συνάψεις και την προσωπικότητα του καθέναν», σημειώνει ο A. Giddens στη συνέχεια του E. Erikson, «η καθημερινή ζωή υποθέτει μια οντολογική ασφάλεια που είναι έκφραση μιας αυτονομίας σωματικού αυτοελέγχου στις προβλεπόμενες ρουτίνες. Όπως το υπέδειξε ο Erikson, οι ψυχολογικές καταβολές της οντολογικής ασφάλειας βρίσκονται στους μηχανισμούς βάσης ελέγχου του άγχους, που ως συνιστώσες της προσωπικότητας είναι ιεραρχημένοι». *The constitution of the society*, γαλλική μετάφραση, PUF, 1987, σ. 99.

ελλείψει άλλου μέσου αποτελεσματικής αμφισβήτησης της πολιτικής κυριαρχίας του Καραμανλή. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, τα δύο αυτά κόμματα είχαν με το μέρος τους ένα σχετικά ευνοϊκό πλαίσιο και μια επιβλητική ιδεολογική κυριαρχία³⁶.

Οι περιστάσεις της καθεστωτικής αλλαγής είχαν, μεταξύ άλλων, επιφέρει μια σημαντικότερη αλλαγή σε επίπεδο συλλογικών ταυτοτήτων. Μετά από την κυπριακή κατοχή και την απειλή της πολεμικής σύρραξης, η κυρίαρχη μέχρι τότε ιδεολογική διαιρετική τομή του Εθνικού/Αντεθνικού (κομμουνιστή ή συνοδοιπόρου) υποκαθίσταται από τη διαιρετική τομή Εθνικός/Ξένος. Η κυρίαρχη διαιρετική γραμμή δεν αντιπαράθετει πια τους περισσότερους με τους λιγότερους Έλληνες, αλλά το Έθνος ολόκληρο στους Εχθρούς του³⁷. Μπροστά στο ενδεχόμενο του «ακρωτηριασμού», το Έθνος ολόκληρο έπρεπε να αντιταχθεί σύσσωμο για να αποκρούσει τα σχέδια του Εχθρού. Πρόκειται για μια αναπαράσταση της κατάστασης που αποδυναμώνει και δυσφημεί οποιαδήποτε προσπάθεια διαίρεσης των Ελλήνων.

Η αναπαράσταση του ενός και αδιαίρετου Έθνους και Λαού εντυπώνεται και δομεί τους λόγους των πολιτικών κομμάτων, συμπεριλαμβανομένου και του ΚΚΕ, αλλά κυρίως αυτόν του ΠΑΣΟΚ³⁸. Τα δύο αυτά κόμματα, ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ, ταυτόχρονα σύμμαχοι και ανταγωνιστές, επιδιίδονται στην με κάθε τρόπο διατήρηση της συγκινησιακότητας και του εορταστικού χαρακτήρα της πρώτης περιόδου της μεταπολίτευσης, δια μέσου της ενοποίησης και ομοιογενοποίησης του χώρου (με την αμφίσημη χρήση της διχοτομίας Εμείς/Άλλοι και τις τρεις βασικές της παραλλαγές Εθνικό/Ξένο, Πρόοδος/Αντίδραση, Παρελθόν/Μέλλον) και τον περιορισμό του χρόνου σε δημόσιο, ταυτόσημο για όλους, δυνάμει της αναφοράς στα ίδια σύμβολα, στις ίδιες διαδικασίες και στις ίδιες παρουσίες. Επικυρωμένη με μεγάλη επιτυχία στις εκλογές του 1977, η τακτική αυτή συνεχίζεται με μεγαλύτερο ακόμα ζήλο και η εκλογική

36. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, η ΝΔ διαθέτει ελάχιστες συμπάθειες στους χώρους των γραμμάτων και της τέχνης σε σημείο που οι εκδηλώσεις της να προκαλούν την ειρωνεία των αντιπάλων της. Για το φαινόμενο αυτό, βλέπε Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία, η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, 1985, σ. 346.

37. Όπως υπογράμμισε ο G. Simmel, ο Ξένος δεν είναι εξωτερικό στοιχείο στην ομάδα αλλά «οργανικό μέλος» της, γιατί συμμετέχει στη συγκρότηση της ταυτότητάς της, *Das individuelle Gesetz*, Frankfurt am Main, 1987, Suhrkamp (επανεκδόση), σ. 63-70.

38. Βλ. Κυπριανός Π., «Η συγκρότηση και λειτουργία του κομματικού πεδίου στη σημερινή Ελλάδα (1974-1989)», υπό δημοσίευση στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, σ. 31.

νίκη διαγράφει πλέον τη δυνατότητα πρόσβασης στην εξουσία. Στο εξής, οι πολιτικές διαιρέσεις, χωρίς ακόμα να εμποτίσουν ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο, οργανώνουν όλο και περισσότερο τις συλλογικές πρακτικές.

Η ερμηνεία αυτή δεν απαντά όμως στην πώση της συμμετοχής και στην ύφεση των κινητοποιήσεων σε μερικούς χώρους, την περίοδο ακριβώς που το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ βρίσκονται σε πλήρη οργανωτική ανάπτυξη, καθώς επίσης και στις αποκλίσεις ανάμεσα στις πολιτικές και τις συλλογικές πρακτικές. Διαπιστώθηκε ότι η κυβερνητική αλλαγή του 1981 δεν επιδρά αυτόματα και αμέσως στις συλλογικές πρακτικές, αλλά αργότερα, μετά το 1982. Ας σημειώσουμε ότι το 1982 σημαδεύεται από τη διακήρυξη ή υιοθέτηση σειράς μεταρρυθμίσεων, χαρακτηριστικό των οποίων είναι η θεσμοποίηση (με την έννοια της αναγνώρισης από την εξουσία ως επίσημων συνομιλητών της) των συλλογικών οργανώσεων και η εκχώρηση σε αυτές σημαντικών αρμοδιοτήτων.

Θα μπορούσε λοιπόν να αποδοθεί η έκταση των συλλογικών πρακτικών στη θεσμοποίηση αυτή. Η υπόθεση αυτή, η οποία υποβαστάζει, ρητά ή άρητα, μεγάλο αριθμό αυθόρμητων ερμηνειών, δεν στερείται βέβαια εντελώς νοήματος, αλλά δεν είναι ικανοποιητική. Χωρίς να υποτιμηθούν οι σχέσεις εξάρτησης ή «προνομιακής» μεταχείρισης που απορρέουν από το κοινωνικό βάρος του κράτους και της πολιτικής, η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει ούτε τις διακυμάνσεις της συμμετοχής, ούτε την αλλαγή των συσχετισμών δύναμης στα τρία παραδείγματά μας και το σχεδόν μόνιμο hiatus μεταξύ της κυβέρνησης και της πλειοψηφίας πολλών συνδικάτων. Είδαμε ότι η μετά το 1982 εκδήλωση του «ενδιαφέροντος» διαρκεί ουσιαστικά μόνο δύο χρόνια, ενώ οι νομικές διατάξεις παραμένουν ως επί το πλείστον ως έχουν. Παράλληλα, η επιρροή του ΠΑΣΟΚ στους χώρους που αναλύσαμε μετά από δύο-τρία χρόνια υποχωρεί.

4. ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΡΥΘΜΩΝ

Οι πρακτικές του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ αναπαράγουν και διευρύνουν το μετά το 1974 παραγόμενο δημόσιο «ενδιαφέρον» μέσω της πολιτικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Η πολιτικοποίηση γενικεύεται μετά το 1982 αλλά εκβάλλει δύο χρόνια αργότερα στη δυναμική κινητοποίηση της ΝΔ, η οποία ενεργοποιεί μια χιονοστιβάδα μεταπικών συγκρούσεων. Επακόλουθο της διαδικασίας αυτής είναι η κορύφωση της έντα-

σης και της συμμετοχής τα επόμενα δύο με τρία χρόνια. Μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε τις προηγούμενες παρατηρήσεις σε δύο διαπιστώσεις: Πρώτον, από το 1974 μέχρι το 1986-87 οι συλλογικές πρακτικές εντείνονται και ομοιογενοποιούνται δια μέσου της πολιτικοποίησης, η δε ομοιογενοποίηση διατηρείται *a contrario* από τη συμμετρική αναστροφή αυτής της τάσης. Δεύτερον, πριν την αναστροφή αυτή, η πλειοψηφία των συλλογικών οργανώσεων που είδαμε, με τη μερική εξαίρεση των φοιτητικών συλλόγων, ελέγχεται διαδοχικά από τους «δεξιούς» και τους «αριστερούς». Υπό το φως αυτών των διαπιστώσεων, θα διερευνήσουμε δύο ζητήματα που έμειναν ως τώρα έξω από την επιχειρηματολογία μας: την τάση προς την καθημερινοποίηση μερικών πρακτικών και τις αποκλίσεις ανάμεσα στις πολιτικές και τις συλλογικές πρακτικές.

Η ανάπτυξη του φαινομένου της πολιτικοποίησης κατά την περίοδο 1976-1982 συμπίπτει με την εκδήλωση καταστάσεων δηλωτικών της κάμψης του δημόσιου «ενδιαφέροντος». Το γεγονός αυτό παραπέμπει στις κλασικές αναλύσεις του Weber και του Durkheim για τα αποτελέσματα και την απόληξη των κριτικών γεγονότων και καταστάσεων. Επενεργώντας ως αποκλειστικό πλαίσιο αναφοράς, οι κριτικές καταστάσεις προκαλούν τη μεταστροφή των ιδιωτικών ενασχολήσεων σε δημόσιες και τη δραστική μείωση των επιλογών. Ωστόσο, οι καταστάσεις αυτές, όποια και αν είναι τα βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα πρακτικά και νοοτροπιακά αποκρυσταλλώματά τους, υπόκεινται σε μια διαδικασία έκπτωσης του εξαιρετικού τους χαρακτήρα και καθημερινοποίησης, είτε με την ανάκτηση των θεσπισμένων χρόνων και ρυθμών, είτε με την κατασκευή νέων κανονικότητων.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η καθημερινοποίηση εκδηλώνεται σε συγκεκριμένους χώρους (Πανεπιστήμια), σε κάποιες εκδηλώσεις (επεταικές εκδηλώσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου) ή ακόμα στην κυκλοφορία του τύπου. Αυτά τα ετερογενή, κατά μία έννοια, παραδείγματα χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι, πρώτον, οι επιπτώσεις της καθεστωτικής αλλαγής του 1974 είναι εντονότερες και, δεύτερον, δεν σταθμίζονται από την κυβερνητική πολιτική. Η κατάσταση είναι σημαντικά διαφορετική στα εργατικά συνδικάτα και τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, οι διοικήσεις των οποίων (της ΠΑΣΕΓΕΣ ιδιαίτερα) διατηρούν μέχρι το 1981 τουλάχιστον την πλειοψηφία. Βέβαια, η διατήρηση των ηγεσιών αυτών (ιδίως της ΓΣΕΕ) οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο νομικό και πολιτικό πλαίσιο που διέπει την εκλογή τους. Το πλαίσιο αυτό δε φαίνεται να εξαντλεί την αδυναμία επιβολής των αντιπάλων τους, ιδιαίτερα μετά το 1977, όταν η μεγάλη πλειοψηφία αγροτών και εργατών στρέφεται όλο και περισσότερο προς το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ.

Αντίθετα, δίνει λαβή σε έντονες επικρίσεις της αντιπολίτευσης και αιτιολογεί την κυβερνητική επέμβαση μετά το 1981. Ο τρόπος λοιπόν οργάνωσης των εργατικών συνδικάτων και των αγροτικών συνεταιρισμών αποδεικνύεται αρκετά αποτελεσματικός, σε ό,τι αφορά τη διατήρηση των υφιστάμενων σχέσεων, προσφέρεται όμως για κομματική επένδυση και τροφοδοτεί την πολιτικοποίηση.

Η από πρώτη άποψη παράδοση αυτή κατάσταση συναρτάται προς τον τρόπο συγκρότησης των κοινωνικών πεδίων και τον τρόπο άρθρωσής τους με το πολιτικό. Ο εμφύλιος (1946-1949) επικυρώνει μια τριπολική δομή εξουσίας, στο εσωτερικό της οποίας ιδιαίτερη θέση και βάρος κατέχει ο στρατός, ενώ το Παλάτι επιχειρεί να θεθεί εγγυητής του καθεστώτος. Η εξουσία αυτή, που διαπερνάται από εσωτερικές διαμάχες και εντάσεις, εφαρμόζει μια αντιφατική πολιτική: για να ελέγξει τα αιτήματα καταφεύγει σε μια αντι-δημόσια στάση (η πολιτική καταγγέλλεται ως κομμουνιστικό «κακό») και παράλληλα επιχειρεί να θέσει υπό έλεγχο τις κοινωνικές σχέσεις. Χωρίς να στέφεται πάντα με επιτυχία, η πολιτική αυτή αποδεικνύεται αντι-οικονομική: η εξουσία τίθεται στο στόχαστρο όλων των αιτημάτων και των διαμαρτυριών και το κράτος καθίσταται αυτόματα αποδέκτης και διαχειριστής τους. Ο συγκεντρωτισμός και η σύγχυση ρόλων και αρμοδιοτήτων πυροδοτεί τα αιτήματα και τις διαμαρτυρίες, τους προσδίδει πολιτική διάσταση και τα καθιστά βιαιότερα. Το καθεστώς επιχειρεί να θεραπεύσει την κατάσταση αυτή ανατρέχοντας σε μια δέσμη επιλεκτικών ελέγχων (διακρίσεις, πελατειακές σχέσεις, αποκλεισμοί...), η αποτελεσματικότητα των οποίων προσκρούει στην απόκλισή τους από τις επαγγελλόμενες αρχές του φιλελευθερισμού. Με κάποιες παραλλαγές, η δικτατορία συνεχίζει αυτόν τον τρόπο διακυβέρνησης. Όμως, η κατάλυση του πλουραλισμού την απαλλάσσει από παράλληλες διαδικασίες και της επιτρέπει να εναλλάσσει την καταστολή των αιτημάτων με τον επιλεκτικό τους έλεγχο.

Η υιοθέτηση αυτού του τρόπου διακυβέρνησης από το δικτατορικό καθεστώς συνέδραμε τελικά στη δυσφήμισή του. Το αποφασιστικό όμως κτύπημα καταφέρθηκε εναντίον του από τις περιστάσεις της καθεστωτικής αλλαγής του 1974. Στη συνάφεια αυτή ενεργείται μια σημαντική ταυτοποιητική αλλαγή: η κυρίαρχη διαιρετική τομή Εθνικό/Ανεθνικό υποκαθίσταται από αυτή του Εθνικού/Ξένου. Καθώς η προσπάθεια και η επιτυχής αντίσταση στον Ξένο προϋποθέτουν την ισότητα όσων λαμβάνουν μέρος σ' αυτή, η νέα αναπαράσταση απονομιμοποιεί κάθε διάκριση που θα μπορούσε να λειτουργήσει διαιρετικά.

Η αρχή αυτή ακολουθείται λίγο-πολύ στο πολιτικό επίπεδο: το ΚΚΕ νομιμοποιείται και οι πολιτικές και νομικές διακρίσεις του παρελθόντος

αποδυναμώνονται σε μεγάλο βαθμό. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο σε επίπεδο συλλογικών οργανώσεων, η λειτουργία των οποίων αναπαράγει βασικά γνωρίσματα της προδικτατορικής περιόδου. Η διαδικασία αυτή πλήττει την κυβέρνηση, γιατί, εκτός του ότι δεν αποφέρει μακροπρόθεσμα πλεονεκτήματα, προσδίδει εγκυρότητα στις επικρίσεις της αντιπολίτευσης.

Μετά την αποδιάρθρωση κατά μεγάλο μέρος των προδικτατορικών μηχανισμών και θεσμών ελέγχου, η εξουσία δεν διαθέτει πλέον τους κατασταλτικούς εκείνους μηχανισμούς ρύθμισης των πιέσεων και των αιτημάτων. Η απουσία, από την άλλη πλευρά, σχετικής αυτονομίας των συλλογικών οργανώσεων ακυρώνει την οικονομική και αποτελεσματική διαχείριση των εσωτερικών τους προβλημάτων. Αντίθετα, η αμφισβήτηση της νομιμότητας των αποφάσεων των διοικήσεών τους, και μάλιστα από τα ενεργότερα μέλη τους, έχει ως συνέπεια οι διαμαρτυρίες να αναπτύσσονται έξω από τις οργανώσεις και να απευθύνονται κατευθείαν στην εξουσία που εκλαμβάνεται ως υπαίτιος όλων των «κακών». Έτσι, οι συγκρούσεις, ακόμα και οι πλέον περιφερειακές, τείνουν να πάρουν εθνική και πολιτική διάσταση, και με τον τρόπο αυτό οι συλλογικές πρακτικές πολιτικοποιούνται. Στο επίπεδο αυτό οι πρώτες κυβερνήσεις της ΝΔ, όχι μόνο δεν έχουν σημαντικά στηρίγματα, αλλά αδυνατούν να επενδύσουν στις διοικήσεις των οργανώσεων αυτών, καθώς μια τέτοια αξίωση αντιφάσκει προς τις εκατέρωθεν επαγγελίες και «επαληθεύει» αναδρομικά τις επικρίσεις των αντιπάλων³⁹.

39. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το παρακάτω συμβάν, όπως αναφέρεται από *Το Βήμα* της 23/1/1981, δηλαδή λίγο πριν τις εκλογές του 1981. «Με ομοφωνία στην άποψη "δεν πρέπει να κρίβουμε τα σωματεία που ελέγχονται από εμάς", η Εκτελεστική Επιτροπή της Νέας Δημοκρατίας συζήτησε κατά την χθεσινή της συνεδρίαση τη νέα αυτή τακτική "ενθάρρυνσης" στο χώρο του συνδικαλισμού και του αγροτικού συνεταιρισμού. Αφορμή αποτέλεσε η περίπτωση της νέας ηγεσίας της ΠΑΣΕΓΕΣ, που χαρακτηρίστηκε καθαράαμη κυβερνητική, και των περισσότερων τοπικών γεωργικών ενώσεων που την αποτελούν. "Αφού είναι δικές μας οργανώσεις και τις ελέγχουμε κατά ποσοστό 81% γιατί να μην το εκμεταλλευτούμε προπαγανδιστικά;". Από όλους τους συνομιλητές κρίθηκε ότι χρειάζεται να προβάλλεται προπαγανδιστικά κάθε αύξηση της επιρροής του κυβερνητικού κόμματος στον αγροτικό τομέα, "όπου θα δοθεί η μεγάλη μάχη στις εκλογές". Λίγες μέρες αργότερα, με γράμμα του στη ίδια εφημερίδα (4/2/1981), ο τότε πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ γράφει: «Από μόνο του το αναφερόμενο στο ίδιο δημοσίευμα, ότι η Διοίκηση της ΠΑΣΕΓΕΣ εξελέγη με 81%, δείχνει ότι όσοι την ψήφισαν δεν ανήκουν σε ένα πολιτικό κόμμα, γιατί κανένα δεν εξασφαλίζει τόσο μεγάλο ποσοστό... το δικό μας συμπέρασμα είναι ότι οι συνεταιριστές, που ως πολίτες ανήκουν στην παράταξη της αρεσκείας τους, εξέλεξαν τη Διοίκηση με τέτοιο ποσοστό σε αναγνώριση της υπερκομματικής της πολιτικής. Οι θέσεις της Διοίκησης που παρουσιάζονται καθημερινά και εμφανίστηκαν ολοκληρωμένα στην

Η μείωση της αυτονομίας των συλλογικών οργανώσεων μακροπρόθεσμα δεν ωφελεί τους εμπνευστές της, τροφοδοτεί και ενισχύει την τακτική των κομματικών ανταγωνιστών. Η απουσία αυτόνομων πεδίων με εσωτερικούς κανόνες και ρυθμούς, και συνεπώς τοπικά διακυβεύματα, προσφέρεται στην επιβολή των πολιτικών κατηγοριών και τη συγχρονοποίηση των ρυθμών των διαφορετικών συνδικαλιστικών χώρων. Έτσι, ενώ οι πλέον αυτόνομοι χώροι υπόκεινται στη διαδικασία της καθημερινοποίησης, σε άλλους, η καταγγελία της κυβέρνησης ενεργοποιεί και συμπαράσχει αλυσιδωτές κινητοποιήσεις.

Ωστόσο, η πολιτικοποίηση γενικεύεται το 1982, αμέσως μετά τη θεσμοποίηση των συλλογικών οργανώσεων. Σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του N. Luhman, «η θεσμοποίηση των συγκρούσεων είναι επιτευκτική όταν και μόνον όταν η εξουσία αναστέλλεται προσωρινά και ταυτόχρονα διατηρείται»⁴⁰. Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται για αναστολή και αναδιανομή της εξουσίας, αλλά για μια άνιση ανταλλαγή με απώτερο στόχο την ιεραρχική αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ κόμματος και συλλογικών οργανώσεων. Πρόκειται για μια διαφορετική αντίληψη και πολιτική από την προηγούμενη, η οποία όμως θέτει αντίστοιχα προβλήματα και παράγει ανάλογα αποτελέσματα. Επισκιασμένες αρχικά από την απόλυτη πολιτική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ, οι σχέσεις της κυβέρνησης με τις συλλογικές οργανώσεις δυσχεραίνουν από τη στιγμή που ανακύπτουν οι πρώτες τριβές. Για να διατηρήσει τον έλεγχο η κυβέρνηση ανατρέπει σε μέτρα που αντίκεινται στις επαγγελίες της (περιορισμοί των απεργιών, επιλεκτική διανομή δημόσιων αγαθών, αποκλεισμός μελών...). Τα μέτρα αυτά ωστόσο δεν αποτρέπουν την τροποποίηση των συσχετισμών δύναμης, ούτε, αργότερα, την απομαζικοποίηση κομμάτων και συλλογικών οργανώσεων.

Η απομαζικοποίηση αυτή παράγεται σε δύο χρόνους: αρχικά προσβάλλει το ΠΑΣΟΚ –ενώ η ΝΔ γνωρίζει μια καινοφανή οργανωτική ανάπτυξη– και στη συνέχεια γενικεύεται. Η ερμηνεία του φαινομένου αυτού υπερβαίνει τα όρια του σημειώματος αυτού. Αρκούμεστε να επισημάνουμε ότι ο γενικευμένος χαρακτήρας της αποστράτευσης συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με τη νέα διάρθρωση μεταξύ συλλογικών οργα-

πρόσφατη Γενική Συνέλευση δεν αφήνουν αμφιβολία γι' αυτό. Η θέση μας στη συνεταιριστική κίνηση δεν μας επιτρέπει να δίνουμε συμβουλές στα πολιτικά κόμματα. Επιθυμία μας όμως θα ήταν να μην αναμειγνύουν την ΠΑΣΕΓΕΣ στους πολιτικούς αγώνες γιατί αλλιώς ζημιώνουν τη συνεταιριστική κίνηση που είναι χρήσιμη στον τόπο και όχι σ' ένα συγκεκριμένο κόμμα».

40. *Legitimation durch Verfahren*, Surhamp, 1969, σ. 102.

νώσεων και πολιτικής εξουσίας. Η τελευταία, με την αλλαγή του καθεστώτος της ΓΣΕΕ και της ΠΑΣΕΓΕΣ, καταργεί τους μηχανισμούς που διασφάλιζαν στις ηγεσίες τους μια κάποια απόσταση από τα κόμματα. Εφεξής, για να μπορεί να ελέγξει η κυβέρνηση τις οργανώσεις αυτές –σε περιπτώσεις ασυμφωνιών– δεν διαθέτει άλλη λύση από αυτή της ωμής επέμβασης. Αυτή όμως αποδεικνύεται αναποτελεσματική και αντιοικονομική στο βαθμό που μετά το 1984-85 τροφοδοτεί τη δυσαρέσκεια και πυροδοτεί τις διαμαρτυρίες.

Η συγκρότηση πεδίων σχετικά αυτόνομων προϋποθέτει μια σχετική απεμπλοκή της εξουσίας και κάποιον περιορισμό των αρμοδιοτήτων της, αλλά αποδεικνύεται αποτελεσματική όσον αφορά στην κυκλοφορία και τη διαχείριση των υλικών και συμβολικών αγαθών. Η παρουσία σχετικά αυτόνομων πεδίων ευνοεί τη συγκρότηση τοπικών διακυβευμάτων και συνεπάγεται την αμεσότερη σχέση με το περιβάλλον και τη δυνατότητα παρέμβασης σε αυτό. Η παρουσία σχετικά αυτόνομων πεδίων διευκολύνει από την άλλη πλευρά τη διαχείριση και τη ρύθμιση των πολιτικών εντάσεων και συγκρούσεων με δύο τρόπους: Η ύπαρξη μηχανισμών και κανόνων προσδίδει στο εν λόγω πεδίο εσωτερική ζωή και ρυθμούς, οι οποίοι δυσχεραίνουν την οποιαδήποτε προσπάθεια συγχρονοποίησης των συγκρούσεων και συνακόλουθα διάχυσης και επέκτασης πολιτικών ή κοινωνικών συγκρούσεων. Παράλληλα, η αυτονομία των πεδίων αποδεικνύεται οικονομική σε πολιτική επένδυση, καθώς η ύπαρξη κανόνων και μηχανισμών αποτρέπει και διαφυλάσσει την εξουσία από δαπανηρές σε χρόνο και ενέργεια παρεμβάσεις⁴¹. Η σχετική αυτονομία των πεδίων συμμετέχει αποτελεσματικά στη νομιμοποίηση της εξουσίας. Με την αντικειμενοποίηση και τη φυσικοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας που επιφέρουν, μειώνουν δραστικά τις νομιμοποιητικές επενδύσεις της εξουσίας⁴².

41. Αναμφίβολα, η ύπαρξη μηχανισμών που διαφυλάσσουν τους κατόχους τους από πολυδάπανες παρεμβάσεις συνδράμει στη ρύθμιση και την αντικειμενοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Η διαπίστωση αυτή πρυτανεύει σε δύο διαφορετικές εκτιμήσεις σε ό,τι αφορά πολιτικές και κοινωνικές τους συνέπειες. Μερικοί συγγραφείς (R. Dahrendorf, S.P. Huntington, N. Luhman...) τονίζουν περισσότερο τη «θετική» διάσταση της θεσμοποίησης, τις ρυθμιστικές της συνέπειες και τη διαχείριση της αβεβαιότητας. Άλλοι, ιδιαίτερα «ριζοσπάστες αναλυτές» (J. Galbraith, J. Hirsh, C. Offe ή και ο J. Habermas), τονίζουν περισσότερο την «αρνητική» πλευρά, δηλαδή τις αλλοτριωτικές ή ενσωματικές συνέπειες.

42. «Παραδόξως», γράφει ο P. Bourdieu, «είναι η ύπαρξη πεδίων σχετικά αυτόνομων, τα οποία λειτουργούν σύμφωνα με αυστηρούς μηχανισμούς και ικανούς να επιβάλλουν στα άτομα (agents) την αναγκαιότητά τους, που επιτρέπει οι κάτοχοι των μέσων ελέγχου των μηχανισμών αυτών και οικειοποίησης των υλικών και συμβολικών κερδών που παράγονται

Η προσπάθεια ελέγχου των συλλογικών οργανώσεων αποβαίνει διπλά επιζήμια για την εξουσία: αντιβαίνει τις νομιμοποιητικές αρχές ενός πλουραλιστικού καθεστώτος και πολιτικοποιεί τα αιτήματα και τις συγκρούσεις, καθώς καθιστά την κυβέρνηση αποδέκτη και διαιτητή τους. Η απουσία διαμεσολαγήσεων και διαμεσολαβητών επιφορτισμένων με τη διαχείριση τοπικών/μερικών διακυβευμάτων επιφορτίζει την κυβέρνηση με την επίλυσή τους. Με τον τρόπο αυτόν, κάθε σύγκρουση δεσμεύει την αξιοπιστία και την αποτελεσματικότητά τους, δηλαδή τελικά την ύπαρξή της, γεγονός που συνδράμει στην όξυνση και στη δραματοποίηση των συγκρούσεων.

Η ανάγκη ανεύρεσης διασφαλιστικών δικλείδων και διήθησης των αιτημάτων δεν είναι άμοιρη τόσο των μέτρων περιορισμού των απεργιών που θα ληφθούν το 1984 όσο και της πληθωριστικής πρακτικής διορισμών στο δημόσιο. Ωστόσο, οι πρακτικές αυτές πυροδοτούν τις διαμαρτυρίες και επαληθεύουν αναδρομικά τις επικρίσεις περί αυταρχισμού. Στη συνάφεια αυτή, η προσφυγή σε πελατειακές πρακτικές, αντί να απαντήσει στα αιτήματα και τους αιτούντες, τροφοδοτεί την πληθωριστική τους παραγωγή. Η αίσθηση της δυνατότητας εξαγρύψωσης της κομματικής ή προσωπικής υποστήριξης μεγαλώνει τον αριθμό των αιτούντων και αυξάνει τις απαιτήσεις τους. Έτσι, όσο εντείνονται οι πελατειακές πρακτικές τόσο τροφοδοτούν τα αιτήματα και τη δυσανεμία. Στο πλαίσιο αυτό αδρανούν τα μέλη του ΠΑΣΟΚ και κινητοποιούνται τα μέλη της ΝΔ. Οι πρακτικές των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ οδηγούν στην κατασκευή ενός διπολικού κόσμου και η μείωση των επιλογών που επιφέρουν, δυσχεραίνει το πέρασμα από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, συμβάλλει όμως αποτελεσματικά στην κινητοποίηση του αντιπάλου.

Η αποδιοργάνωση του ΠΑΣΟΚ δεν μεταγράφεται σε αντίστοιχη υποστήριξη της ΝΔ. Από το 1984 και μετά η ΝΔ αυξάνει την επιρροή της σε μερικές κατηγορίες που μέχρι τότε πρόσκεινται κατά βάση στους αντιπάλους της: μαθητές, φοιτητές, ελεύθερα επαγγέλματα, μεσαία στρώματα. Όμως, μέχρι τουλάχιστον το τέλος του 1984, οι εκλογικές

από τη λειτουργία τους, να μπορούν να κάνουν την οικονομία των ρητά και άμεσα κατευθυνόμενων προς την κυριαρχία των ατόμων στρατηγικών. Πρόκειται πραγματικά για μια οικονομία γιατί, όπως είδαμε, οι στρατηγικές που αποβλέπουν στην εγκαθίδρυση ή τη διατήρηση διαρκών σχέσεων εξάρτησης ατόμου από άτομο είναι εξαιρετικά πολυδάπανες, γεγονός που κάνει και το μέσο να τρώει το σκοπό και οι αναγκαίες πράξεις για τη διασφάλιση της διάρκειας της εξουσίας την καθιστούν εύθραυστη. Για την παραγωγή δικαίου πρέπει να δαπανηθεί δύναμη και συμβαίνει ένα μεγάλο μέρος δύναμης να περνά από το δίκαιο», *Le sens pratique*, Minuit, 1980, σ. 226.

επιπτώσεις αυτής της εξέλιξης σε εθνικό επίπεδο είναι σχεδόν ασήμαντες. Η συστηματική μελέτη των δημοσκοπήσεων αποδεδειγμένα μια αργή αλλά σταθερή μεταστροφή της ψήφου στους νέους, τα μεσαία στρώματα των πόλεων και τους κατόχους πτυχίων σε όφελος των δύο κομμουνιστικών κομμάτων αρχικά και υπέρ της ΝΔ στη συνέχεια. Η οργανωτική ανάπτυξη της ΝΔ, με την εξαίρεση των νέων, οφείλεται συνεισφέροντας στην κινητοποίηση των παραδοσιακών της ψηφοφόρων, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις κυβερνητικές πρακτικές.

Η κινητοποίηση της ΝΔ και η ρητή στόχευση στον πολλαπλασιασμό των εστιών σύγκρουσης και στη συγχρονοποίησή τους στην προοπτική αποσταθεροποίησης της εξουσίας, συμπαρασύρει την αντίδραση του ΠΑΣΟΚ και καταλήγει στη γρήγορη επέκταση των συγκρούσεων και τη γενίκευσή τους σε όλους τους χώρους ακόμα και τους πλέον απόμακρους. Η κατάσταση αυτή διαρκεί μέχρι το 1986-87 και επανενεργοποιεί τους οπαδούς του ΠΑΣΟΚ, γεγονός που εξηγεί την κορύφωση του δημόσιου «ενδιαφέροντος» κατά την περίοδο αυτή. Στην προκειμένη περίπτωση, δηλαδή, το δημόσιο «ενδιαφέρον» είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν των κομματικών πρακτικών και του φαινομένου της πολιτικοποίησης.

Το «ενδιαφέρον» όμως αυτό δε διαρκεί πολύ. Αφού τροφοδοτήθηκε από/και τροφοδοτήσε αλυσιδωτές συγκρούσεις, ατροφεί, με αργότερους σχετικά ρυθμούς μέχρι το 1987-88 και εντονότερους στη συνέχεια. Η τάση αυτή είναι ομολογή στα κόμματα, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και βέβαια σε ό,τι αφορά το δημόσιο «ενδιαφέρον», παράγωγο σε μεγάλο βαθμό της πολιτικοποίησης. Χωρίς να αναφερθούμε στους λόγους της αποδυνάμωσης της πολιτικοποίησης, να σημειώσουμε ότι η απουσία σχετικής αυτονομίας των πεδίων καθιστά δυνατή την απρόσκοπτη αντανάκλαση της τάσης αυτής στις συλλογικές πρακτικές. Βέβαια, η υποχώρηση του δημόσιου «ενδιαφέροντος» δεν είναι ομοιόμορφη. Για παράδειγμα, είναι περισσότερο αισθητή στους φοιτητές και τους αγρότες και σχετικά ασθενέστερη στα εργατικά συνδικάτα. Το θέμα αυτό παραπέμπει στις ιδιομορφίες των συγκεκριμένων χώρων, γεγονός που αναδεικνύει την αναγκαιότητα της παράλληλης διεξαγωγής μικροκοινωνιολογικών μελετών. Η ερμηνεία που προτάθηκε εδώ, με κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες την πολιτικοποίηση και την αυτονομία των πεδίων, επιτρέπει την κατανόηση των συλλογικών πρακτικών και τη γενική εξέλιξή τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός φοιτητών, εκλογική συμμετοχή και συμμετοχή σε % (1975-1990)

Έτος	Αριθμός φοιτητών	Ψηφίσαντες	Ποσοστό συμμετοχής
1974	92.920	23.863	25,7
1975	95.385	40.246	42,2
1976	95.017	38.859	40,9
1977	96.650	47.500	49,2
1978	95.899	49.658	51,8
1979	83.485 ^α	50.513	60,5
1980	85.718	50.090	58,5
1981	87.476	48.712	55,7
1982	94.867	51.962	54,8
1983	100.254	56.620	56,5
1984	111.446 ^β	66.360	59,6
1985	110.917	84.651	76,3
1986	115.969 ^β	87.186	75,2
1987	117.193	80.254	68,5
1988	114.933	68.246	59,4
1989		66.626	
1990		54.614	

Πηγές: Για τον αριθμό των φοιτητών: *Annuaire Statistiques de l'UNESCO*. Για τη συμμετοχή, *Το Βήμα* της 17/3/1982 και της 5/4/1987, *Τα Νέα* της 6/4/1984, 19/4/1986 και 4/4/1987, *Ελευθεροτυπία* της 23/3/1990 και 10/5/1991, και *Ελεύθερος Τύπος* της 2 και 19-20/4/1986. Υπάρχουν διαφωνίες μεταξύ των παρατάξεων, ιδιαίτερα μετά το 1985, σχετικά με το ποσοστό συμμετοχής και την κατανομή των ψήφων, αλλά αυτές δεν μεταβάλλουν τη γενική τάση.

α. Η μείωση οφείλεται στην εκκαθάριση των μητρώων από τους «καιονόβιους» φοιτητές.
β. Η αύξηση οφείλεται κατά το μεγαλύτερο μέρος στην ανωτατοποίηση των Ακαδημιών Σωματικής Αγωγής και των Παιδαγωγικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη της φοιτητικής ψήφου σε αριθμούς και % (1978-1990)

Έτος	Σημαντικότερες αριθμητικά παρατάξεις									
	ΔΑΠ-ΝΔΦΚ		ΠΑΣΠ		ΠΣΚ		ΔΑ-ΔΕ		Σύνολο	
	ψήφοι	%	ψήφοι	%	ψήφοι	%	ψήφοι	%	ψήφοι	%
1978	5.878	12,0	13.378	27,5	14.823	30,5	8.107	16,7	49.658	100,0
1981	5.479	11,4	12.236	25,2	15.226	32,3	4.604	10,1	48.712	100,0
1982	6.785	13,0	13.991	26,8	16.269	31,7	7.252	14,3	51.962	100,0
1983	10.437	18,1	13.679	24,2	17.172	30,4	7.990	14,2	56.620	100,0
1984	14.958	22,5	16.471	25,2	18.597	28,6	8.643	13,3	66.360	100,0
1985	22.563	26,7	22.604	26,9	22.831	27,2	10.186	12,1	84.651	100,0
1986	24.343	28,3	17.580	20,4	25.065	29,1	8.727	10,1	87.186	100,0
1987	24.737	31,3	14.399	14,3	23.960	30,3	6.274	8,0	80.254	100,0
1988	22.897	34,1	9.764	14,6	20.815	31,1	3.653α	5,5α	68.246	100,0
1989	26.564	40,0	10.013	15,0	20.188β	30,3β	2.066β	3,1β	66.626	100,0
1990γ	25.564	45,7	10.320	19,2	13.434δ	24,6δ	δ	δ	54.614	100,0

Πηγές: Αυτές του Πίνακα 1 συν *Το Βήμα* της 22/1/1978.

α. Σύνολο των δύο ομάδων που προέκυψαν από τη διάσπαση του ΚΚΕεσ. .

β. Η προσκείμενη στην ΕΑΡ παράταξη παρουσιάζει κοινούς συνδυασμούς με την ΠΣΚ.

γ. Αποτελέσματα τα οποία αμφισβητήθηκαν από διάφορες παρατάξεις, ιδιαίτερα τη ΔΑΠ.

δ. Σύνολο των άλλοτε προσκείμενων στα κομμουνιστικά κόμματα δυνάμεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός μισθωτών, αριθμός ψηφισάντων στα συνέδρια της ΓΣΕΕ
και ποσοστό συμμετοχής ανάλογα με τους ψηφίσαντες (1966-1990)

Έτος	Μισθωτοί	Συνέδρια	Ψηφίσαντες α			Ποσοστό β %
			Εργατικά κέντρα	Ομοσπονδίες	Σύνολο γ	
1966		15οδ	163.292	131.471		
1971	1.371.660					
1976		18ο	309.412	248.178		
1978	1.574.000	19ο	336.798	288.550		
1980	1.668.000	20ο	388.307	338.526		
1981	1.730.000	21ο	418.126	364.781		
1983	1.713.000	22ο	204.837	365.809	570.646	40,4
1986	1.774.169	23ο ε	209.848	386.227	596.075	40,5
1988	1.845.000	24ο	203.174	386.785	589.959	38,2
1989	1.888.000	25ο	192.023	372.454	564.477	35,6
1990	2.025.691	26ο	169.610	358.973	528.583	30,6

Πηγές: Για τους ψηφίσαντες: Στοιχεία της Οργανωτικής Γραμματείας της ΓΣΕΕ. Για τον αριθμό των μισθωτών: *Statistiques de la population active (1960-1990)*, OCDE, Paris, 1992 και το 1990, *Annuaire Statistique du Bureau International du Travail*, Genève, 1992.

α. Ο αριθμός των ταμιακώς εντάξει και των εγγεγραμμένων είναι πολύ υψηλότερος.

β. Πυκνότητα σύμφωνα με τους ψηφίσαντες. Πρέπει να αφαιρεθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι που ψηφίζουν για την ΑΔΕΔΥ, γεγονός που ανεβάζει τα πραγματικά ποσοστά συμμετοχής.

γ. Μέχρι το 1983 επιτρέπεται η διπλοψηφία στα εργατικά κέντρα και τις ομοσπονδίες, γεγονός που καθιστά αδύνατο το συνυπολογισμό τους.

δ. Το 16ο και το 17ο συνέδριο διεξήχθησαν τον Απρίλιο του 1970 και το Μάρτιο του 1973.

ε. Οι συνέδριοι είναι εκλεγμένοι από το προηγούμενο συνέδριο, η εκλογή τους ισχύει για τρία χρόνια. Σύμφωνα με την αντιπολίτευση, η αύξηση οφείλεται στην παράτυπη αναγνώριση συνδικάτων ελεγχόμενων από την ΠΑΣΚΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Οι συσχετισμοί δύναμης στη διοίκηση της ΓΣΕΕ σε έδρες (1976-1990)

Έτος	Συνεδρίο	Παρατάξεις					Σύνολο
		Άκρα δεξιά	Συντηρη- τικοί	ΠΑΣΚΕ	ΕΣΑΚ-Σ	ΑΕΜ	ΣΣΕΚ
1976	18ο	8	16	3	6	2	35
1978	19ο		35α	-	-	-	35
1981	21ο		45α	-	-	-	45
1981	διορισμός	3	6	29	4	3	45
1983	2ος διορισμός β	-	-	45	-	-	45
1983	22ο	-	-	26	17	2	45
1985	κρίση	-	-	19	17	2	45
1985	διορισμός	-	-	25	17	1	45
1985	2ος διορισμός γ	-	-	45	-	-	45
1986	23ο	-	-	45	-	-	45
1988	24ο	-	-	45	-	-	45
1989	25ο δ		8	18	17δ	δ	45

Πηγές: Η Απογευματινή της 2/4/1976, Το Βήμα της 11/1/1978, 6/1 και 31/12/1981, Συνδικαλιστική Επιθεώρηση, τχ. 5 και 12, Μαΐου και Δεκ. 1985, σσ. 23-29 και 41, αντίστοιχα, Τα πρακτικά του 23ου συνεδρίου της ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1987, σ. 389, και Ο Δημόσιος Τομέας, τχ. 44, Απρίλιος 1989, σ. 18-19.

α. Οι ακροδεξιοί και οι συντηρητικοί συνεργάζονται και οι άλλες παρατάξεις απέχουν.

β. Δικαστική ανάκληση της διοίκησης της ΓΣΕΕ και διορισμός νέας επιφορτισμένης με τη διενέργεια εκλογών μέσα σε 18 μήνες. Μετά την άρνηση συμμετοχής της προηγούμενης πλειοψηφίας και την παραίτηση των μελών της ΕΣΑΚ-Σ και του ΑΕΜ, διορίζεται νέα διοίκηση.

γ. Διορισμός νέας διοίκησης μετά την απόσχιση επτά μελών της ΠΑΣΚΕ, και δεύτερος διορισμός μετά την απόρριψη διορισμού της από τα μέλη της ΕΣΑΚ-Σ, του ΑΕΜ και του, από τους διαγραφμένους της ΠΑΣΚΕ, νεοδημιουργημένου ΣΣΕΚ.

δ. Συμμετέχουν για πρώτη φορά μετά το 1946 όλες οι παρατάξεις. Μετά την προσέγγιση του ΚΚΕ και της ΕΑΡ, η ΕΣΑΚ-Σ και τμήμα του ΑΕΜ συνεργάζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Δομή και αριθμός μελών των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων ΑΣΟ (1966-1990)

Έτος	Σύνολο	Λειτουργούντες		Ελεύθερες ΑΣΟ		Μη εγγεγραμμένοι	
		συνεται- ρισμοί	μέλη	σύνολο μελών	πραγμ/ός ενεργοί αριθμός	σύνολο	ενεργοί
1966	8.885	7.766	754.513				
1974	7.477	7.111	699.573				
1975	7.415	7.002	698.972				
1980	7.551	7.055	705.560				
1981	7.652	7.109	713.581				
1982	7.813	7.233	842.837 ^α		712.216	601.573	297.320
1983	7.857	7.611	895.283		745.045	627.225	284.386
1984	8.428	7.817	929.297	868.103	767.837	644.388	271.589
1985	8.626	7.930	948.965	887.238	761.443	658.318	284.285
1988	8.339	7.259	938.214	877.794	785.160	648.689	265.549
1990	8.429	7.183	931.059	870.106	779.015	640.563	263.532

Πηγές: Για τα έτη 1966-1981, Π. Αβδελίδης, *Το συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1986 (4η εκδ.), σ. 92. Για τα επόμενα έτη, οι ετήσιες εκθέσεις της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Ανάγνωση πίνακα: Η δεύτερη στήλη δίνει το σύνολο των υπαρχουσών ΑΣΟ οι οποίες χωρίζονται σε ελεύθερες (προαιρετική προσχώρηση) και σε αναγκαστικές (δεσμεύουν το σύνολο των μελών της ΑΣΟ αν η πλειοψηφία προσχωρήσει σε άλλη ΑΣΟ). Η τρίτη στήλη δίνει το σύνολο των λειτουργουσών ΑΣΟ και η τέταρτη τα μέλη τους. Η πέμπτη στήλη αναφέρει το σύνολο των μελών των ελεύθερων ΑΣΟ. Επειδή είναι δυνατή η ταυτόχρονη προσχώρηση σε περισσότερες ΑΣΟ, η έκτη στήλη απογράφει το εκτιμώμενο πραγματικό σύνολο των μελών των ελεύθερων ΑΣΟ και η έβδομη των ενεργών, δηλαδή, «εκείνα που είχαν έστω και μια συμμετοχή στις εργασίες των συνεταιρισμών τους την τελευταία τριετία». Στην έβδομη στήλη δίνεται ο αριθμός των «αρχηγών οικογενειών» που δεν είναι γραμμένοι στις ΑΣΟ. Και στην τελευταία οι ενεργοί, «κατά κύριο επάγγελμα αγρότες, πιστοί της Α.Τ.Ε., με την έννοια πως τα τελευταία χρόνια δανείστηκαν τουλάχιστον μια φορά από την Α.Τ.Ε.».

α. Ο νόμος 1257 του 1982 επιτρέπει την εγγραφή στις ΑΣΟ σε περισσότερα από ένα μέλη της ίδιας οικογένειας. Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη σημαντική αύξηση του αριθμού των μελών τους το 1982 και το 1983.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εκλεγμένοι σύνεδροι και μέλη στη διοίκηση της ΠΑΣΕΓΕΣ (1983-1987)α

Παρατάξεις	Εκλογές					
	Ιανουάριος 1983			Ιούνιος 1987		
	Αντιπρόσωποι	%	Μέλη ΔΣ	Αντιπρόσωποι	%	Μέλη ΔΣ
ΑΣΑ	264	54,54	11	186	46,50	10
ΑΔΑΚ	151	31,19	7	173	43,25	0
Λαϊκή Ενότητα	69	14,27	3	41	10,25	2
Σύνολο	484β	100,00	21	400β	100,00	21

Πηγή: *Αγροτικός συνεταιρισμός*, τχ. 1-2, Ιαν.-Φεβρ. 1983, σ. 40 και τχ. 8, Αύγουστος 1987, σ. 8.

α. Το ποσοστό των αντιπροσώπων δεν συμπίπτει με το ποσοστό των ψήφων, γιατί οι αρχειρεσίες διεξήχθησαν σύμφωνα με ένα εκλογικό σύστημα, το οποίο συνδυάζει την απλή αναλογική (στις ΑΣΟ πάνω από 100 μέλη) και την ενισχυμένη (στις ΑΣΟ με λιγότερα από 100 μέλη).

β. Υπήρχαν επίσης, αντίστοιχα, δύο και τρία άκυρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Η κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων: Μέση καθημερινή κυκλοφορία (1960-1990)

Έτος	Κυκλοφορία	Έτος	Κυκλοφορία
1960	395.947	1980	759.682
1966	740.532	1981	866.637
1967	610.118	1982	924.392
1972	634.844	1983	951.293
1973	714.939	1984	1.049.661
1974	1.034.038	1985	1.085.813
1975	934.767	1986	998.911
1976	829.433	1987	955.652
1977	768.252	1988	1.033.254
1978	821.888	1989	1.128.596
1979	745.272	1990	856.950

Πηγή: Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Το αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας σε % (1983-1986)

	Οκτ. 1983	Μάρ.-Απρ. 1984	Οκτ.-Νοέμ. 1984	Μάρ.-Απρ. 1985	Οκτ.-Νοέμ. 1985	Μάρ.-Απρ. 1986
Πολύ ικανοποιημένος	24	19	18	19	19	18
Μάλλον ικανοποιημένος	37	41	39	40	32	38
Μάλλον όχι ικανοποιημένος	20	21	24	20	26	17
Καθόλου ικανοποιημένος	11	13	13	13	16	20
Χωρίς απάντηση	8	6	6	8	7	7
Δείκτης α	2.82	2.70	2.67	2.71	2.58	2.58

Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 30, Δεκέμβριος 1988, σ. 9-10.

α. «Πολύ ικανοποιημένος»=4, «μάλλον ικανοποιημένος»=3, «μάλλον όχι ικανοποιημένος»=2, «καθόλου ικανοποιημένος»=1. Οι μη απαντήσεις δεν υπολογίζονται.